

UNIVERSITEIT GENT
FACULTEIT POLITIEKE EN SOCIALE WETENSCHAPPEN

TINA IN DE MENA

neoliberalisme en de depolitisering van de Arabische Revoluties

Wetenschappelijke verhandeling

Aantal woorden: 26.949

DE VROEY LENNERT

MASTERPROEF POLITIEKE WETENSCHAPPEN
afstudeerrichting INTERNATIONALE POLITIEK

PROMOTOR: DR. Koenraad Bogaert

COMMISSARIS: PROF. DR. Sami Zemni

ACADEMIEJAAR 2015 – 2016

INHOUDSTAFEL

ABSTRACT	v
INLEIDING: Interpretieren is geschiedenis maken	5
DEEL I: Neoliberalisme & de Arabische revoluties	11
1. De neoliberale wereldorde.....	13
a) Economisch neoliberalisme.....	13
b) De politieke dimensie.....	14
c) Contradicties.....	16
d) Het ontstaan van de neoliberale consensus.....	18
e) De neoliberale wereldorde.....	20
2. Neoliberalisme in de MENA.....	23
a) De inplanting van het neoliberalisme.....	23
b) Effecten van het neoliberale beleid.....	24
3. De Arabische revoluties & hun mondiale dimensie.....	26
a) De Arabische revoluties.....	26
b) De mondiale dimensie.....	27
DEEL II: Hegemonie aan het werk: de depolitisering van de Arabische revoluties	31
1. Depolitisering: inleiding.....	33
a) Post-politiek.....	33
b) Economisering.....	34
2. <i>There Is No Alternative</i>	37
a) Vals dilemma.....	38
b) Economische continuïteit.....	39
c) Het einde van de verbeelding.....	41
d) Radicalisering.....	42

3. De instrumentalisering van de moraal.....	44
a) Goed en kwaad.....	44
b) Mensenrechten, R2P & militaire interventie.....	46
4. De neoliberale consensusdemocratie.....	50
a) <i>Orderly</i> transition.....	51
b) De neoliberale institutionele basis.....	52
c) Consensusdemocratie.....	53
d) Andere democratie.....	54
5. <i>Governance</i>	56
a) Internationale financiële instellingen.....	56
b) Technocratie.....	59
c) Schuldmechanismen.....	61
6. De depolitisering van geweld.....	64
a) Geweld van bovenaf.....	64
b) Geweld van onderuit.....	67
CONCLUSIE: “The sense of possibility was real”.....	71
BRONNEN.....	79
BIJLAGEN.....	91
A. Woord van dank.....	93
B. Woord van de auteur.....	94

ABSTRACT

Ruim vijf jaar na de start van de Arabische revoluties staat deze masterscriptie stil bij hoe die revoluties geïnterpreteerd werden en welke reacties ze hebben uitgelokt. Dat de algemene interpretatie aan een belangrijk deel van het verhaal voorbij gaat, is deels te wijten aan de depolitisering van de revoluties, die voortkomt uit de reacties van de dominante neoliberale wereldorde. Vertrekkende van het idee dat de revoluties wortels hebben in drie decennia liberaal beleid in de MENA, moeten ze volgens deze scriptie dan ook ten dele als een contestatie van de hegemonie van het neoliberale model begrepen worden. Daarom wordt onderzocht hoe de neoliberale orde heeft gereageerd op die barsten in de 'neoliberale consensus', en op welke manier ze heeft gepoogd haar hegemonie te bestendigen. Daarbij wordt specifiek gekeken naar strategieën die direct of indirect verband houden met depolitisering. Ze vallen uiteen in vijf onderdelen: het TINA-discours, de nadruk op moraliteit, het consensusgeoriënteerde democratiemodel, *governance* en de depolitisering van geweld. De scriptie eindigt met enkele lessen over het functioneren van de neoliberale hegemonie, een bespreking van de vooruitzichten voor alternatieven en een pleidooi voor meer politisering.

TINA IN DE MENA

We no longer have time for political games.

José Manuel Barroso

Every order is predicated on the exclusion of other possibilities.

Chantal Mouffe

INLEIDING

Interpreteren is geschiedenis maken

Het is verleidelijk de zelfverbranding van de straatverkoper Mohamed Bouazizi in het Tunesische Sidi Bouzid op 17 december 2010 als beginpunt te nemen van een masterproef die, onder andere, de Arabische revoluties bespreekt. De anekdotische kracht van het verhaal van de jonge martelaar heeft veel auteurs geïnspireerd om dat dan ook te doen. Bijna ook mezelf.

De wortels van wat zich ruim vijf jaar geleden afspeelde in de Arabische Wereld reiken echter veel dieper. Bouazizi's wanhoopsdaad was niet meer dan de spreekwoordelijke vlam in de pan. Het vuur dat hij heeft aangestoken en dat zich vervolgens razendsnel doorheen de hele MENA (*Middle East & North Africa*) heeft verspreid, is er wel één dat kan tellen. Dat de Arabische revoluties een enorme impact hebben gehad, zal niemand betwisten. De resultaten, van *regime change* over beperkte hervormingen tot burgeroorlog, zijn wel erg uiteenlopend.

Verjaardagen zijn steeds een goede aanleiding om terug te blikken, en dus kwamen ook aan het begin van 2016 opnieuw de vragen: zijn de revoluties geslaagd, of waren we beter af zonder? Mogen we nog van een Lente spreken, of is Winter een meer toepasselijke term? Blijkt uiteindelijk dat de keuze er één is tussen dictators en IS, of tussen stabiliteit en democratie?

Een doordacht antwoord op die vragen formuleren, begint bij een goed begrip van de revoluties. De dominante framing, als een opstand tegen de autoritaire regimes en het gebrek aan politieke vrijheden, vertelt maar een deel van het verhaal. Het sociaal-economische aspect, waarrond bovendien ook al in de jaren voor de revolutie verzet georganiseerd werd, wordt daarbij te gemakkelijk uit het oog verloren (Akçali, 2016). Hamid Dabashi (2012, p. 241) brengt het belang van interpretatie van gebeurtenissen in herinnering: *"Revolutions need reading – interpreting them is integral to the way they change the world."*

Neoliberalisme uitgedaagd

Waar deze thesis vooral aan wil bijdragen, is een politieke lezing van de revoluties. Paradoxaal genoeg is het een te enge focus op politieke vrijheden en rechten die mee een depolitisering van de Arabische revoluties in de hand zou kunnen werken. Steunend op auteurs als Mason (2012), Bogaert (2013) en Akçali (2016) gaat deze thesis ervan uit dat de revolutiegolf die in 2011 doorheen de MENA ging, begrepen kan worden als passend binnen een groter geheel van bewegingen die de laatste jaren het neoliberale status quo hebben uitgedaagd. Ook Žižek (2012, p. 15) ziet in de revoluties een 'radicaal emancipatoir

potentieel' dat in de meeste analyses niet voldoende erkend is. Was de financiële crisis van 2007-2008 een duidelijk symptoom van de zelfdestructieve kracht van het neoliberale model van mondialisering, dan stelde de wereldwijde opstoot van verzet in de jaren die volgden een niet mis te verstane diagnose.

Het neoliberalisme vond ingang in de MENA vanaf de jaren 1970, en vooral vanaf de jaren 1980 doorheen de structurele aanpassingsprogramma's (SAP) van het IMF en de Wereldbank (Mossallem, 2015; Akçali, 2016). De doctrine kon er echter niet de belofte van rijkdom en welvaart vervullen: drie decennia liberaal beleid hebben er integendeel tot hoge armoede- en werkloosheidscijfers, gedesillusioneerde burgers en groeiende ongelijkheid geleid (Bogaert, 2013). De combinatie van frustratie om de repressie door autoritaire regimes en die barre sociaal-economische omstandigheden, die er na de mondiale crisis van 2008 niet beter op werden, kunnen als de voornaamste oorzaken van de revolutie beschouwd worden.

Ook in andere delen van de wereld werd het neoliberalisme vanaf de jaren 80 de dominante ideologie. Gezien het succes van de doctrine en de onmondigheid van andere politieke stromingen om een sterk alternatief te formuleren, is men in de loop van de voorbije decennia zelfs met de term 'neoliberale consensus' (o.a. Mouffe, 2008) op de proppen gekomen.

Maar net als in de MENA bleek het neoliberale model ook elders niet de grote brenger van welvaart: eerder dan extra rijkdom te creëren, bleek het bijzonder effectief in het herverdelen ervan – naar boven toe, geconcentreerd in steeds minder handen (Harvey, 2005; Duménil & Lévy, 2011). Groeiende ongelijkheid beroert daarom niet enkel de Arabische Wereld, maar lokt wereldwijd reacties uit. Het neoliberale consensusmodel, dat sinds het einde van de Koude Oorlog de politieke tegenstellingen heeft uitgehold met een schijnbaar postideologisch verhaal van geen alternatief voor mondialisering volgens neoliberale stijl, wordt daardoor beetje bij beetje aan het wankelen gebracht.

Depolitisering

Of en in hoeverre we vandaag nog kunnen spreken van een consensusmodel ligt echter buiten het onderzoeksopzet van deze thesis. Wat hier bestudeerd wordt, zijn de verschillende strategieën die de neoliberale orde erop na houdt om in elk geval te pogen haar hegemonie in stand te houden. Voor de politiek filosoof Chantal Mouffe (2013, p. 302). is de maatschappij altijd "*the product of a series of practices that attempt to create a certain order in a contingent context*". Het zijn precies enkele van die 'hegemonische praktijken' waarvoor deze thesis aandacht heeft.

Mouffe (2008, 2009, 2013) is ook één van de belangrijkste inspiratiebronnen voor het theoretisch kader rond depolitisering waarop deze scriptie voor een belangrijk deel steunt. De bespreking van de hegemonische praktijken is immers niet exhaustief, maar beperkt tot die (re)acties die rechtstreeks of onrechtstreeks als strategieën van depolitisering begrepen kunnen worden. Met depolitisering wordt verwezen naar het verdwijnen van de politieke conflictdimensie, die constitutief is voor de samenleving (Mouffe, 2008).

In navolging van onder andere Harvey (2005) beschouwen we neoliberalisme als een politiek project. (Neoliberale) economische recepten hebben immers een enorme impact op het samenlevingsmodel, en vergen bovendien een specifieke politieke organisatie. In het bijzonder de tendens om economie van politiek te scheiden is een krachtige en veel gebezigde strategie van depolitisering.

Zoals aan bod zal komen, is depolitisering vandaag een belangrijke bondgenoot van het neoliberalisme omwille van een dubbele reden. Eerst en vooral dient de reductie van politiek debat het status quo, in deze de hegemonische positie van het neoliberale model. Ten tweede maken enkele contradicties inherent aan het neoliberale project een stille aanvaarding van de geproclameerde onvermijdelijkheid ervan niet alleen wenselijk, maar in zekere zin zelfs noodzakelijk voor hun voortbestaan. Politisering is daarom een zeer krachtig instrument om die contradicties te ontmaskeren en de consensus in vraag te stellen.

Vanuit het idee dat net een verstoring van het status quo ons veel kan leren over het normale functioneren ervan, nemen we daarbij de Arabische Revoluties als vertrekpunt. En gaan we op zoek naar de reacties waarmee de neoliberale orde deze golf van protesten heeft proberen te depolitiseren en op te vangen.

Theorie helpt ons de wereld te begrijpen, te ordenen en te interpreteren. Zo ook moet de invalshoek van depolitisering bijdragen aan een kritische kijk op de internationale reacties op de Arabische revoluties. De specifieke focus helpt daarbij om aandacht te hebben voor zaken die anders misschien te gemakkelijk vergeten worden. Bovendien doet ze ons nadenken over de manier waarop we nadenken.

Theorie is echter ook steeds een reductie van een complexe realiteit. Deze thesis kan daarom ook geen alomvattende verklaringen bieden voor wat er in 2011 en de jaren die volgden is gebeurd in de MENA. Wel wil ze aan de hand van dit specifieke paradigma enkele inzichten en aandachtspunten aanleveren die ook ver buiten de Arabische Wereld relevant kunnen zijn.

Opbouw

Deze scriptie valt ruwweg uiteen in twee delen. Het eerste deel bespreekt het neoliberalisme. Daarbij komen de economische doctrine, de politieke dimensie, de contradicties die het project rijk is, de opmars ervan en de voornaamste actoren die deel uitmaken van de neoliberale wereldorde aan bod (hoofdstuk 1). Vervolgens richten we de blik op de MENA om na te gaan hoe het neoliberalisme daar werd ingeplant en wat het in de praktijk heeft opgeleverd (hoofdstuk 2). Omdat liberaal beleid wereldwijd geleid heeft tot verzet en de Arabische revoluties deels binnen die beweging passen, wijden we nadien uit over hun mondiale dimensie (hoofdstuk 3).

Het tweede deel bespreekt enkele strategieën die door de neoliberale orde zijn aangewend om haar hegemonie te bestendigen, meer bepaald diegene die we kunnen linken aan depolitisering. Het eerste hoofdstuk biedt een theoretisch kader rond depolitisering. De vijf hoofdstukken die erop volgen bespreken telkens een onderdeel dat past binnen het post-politieke kader waarbinnen de neoliberale dominantie tot bloei is gekomen: het TINA-discours, de nadruk op moraliteit, het consensusgeoriënteerde democratiemodel, *governance* en de depolitisering van geweld. De theorie wordt steeds in verband gebracht met reacties op de Arabische revoluties.

Eindigen doen we door te recapitulieren en door enkele lessen te trekken die de revoluties ons geleerd hebben met betrekking tot het functioneren van de neoliberale hegemonie. Zo hoopt deze thesis niet alleen bij te dragen aan een beter begrip van een historische protestbeweging, maar ook een perspectief te bieden voor wie in de toekomst wil bewijzen dat er wel een alternatief is.¹

¹Voor een meer persoonlijk ten geleide, zie bijlage B.

DEEL I

Neoliberalisme & de Arabische revoluties

1. De neoliberale wereldorde

Zoals eerder aangehaald, is de huisideologie van het huidige consensusmodel het neoliberalisme. Een uiteenzetting over het functioneren van de hegemonische orde van vandaag begint daarom onvermijdelijk bij een goed begrip van het neoliberalisme als economisch en politiek project.

a) Economisch neoliberalisme

Op economisch vlak staat neoliberalisme model voor vrije marktorthodoxie en dus non-interventie. Codewoorden zijn privatisering, deregulering en een kleine overheid. Lage belastingen gaan gepaard met een minimale dienstverlening van de overheid; die schept in de eerste plaats de condities waarbinnen competitie mogelijk is, vrijhandel kan floreren en kapitaalstromen onbelemmerd hun weg kunnen gaan.

Die principes zijn een verderzetting van het klassieke liberale geloof in het nut van marktmechanismen om de economie te organiseren. Maar neoliberalisme heeft, als belangrijkste erfgenaam, ook belangrijke onderscheidende kenmerken. David Harvey heeft die in zijn boek *A Brief History of Neoliberalism* (2005) op bijzonder treffende wijze omschreven.

Een opvallende eigenschap van het neoliberale model is dat het niet langer goederen zijn die de focus van de economie uitmaken, maar geld. Productie wordt ondergeschikt aan aandelen en allerhande financiële derivaten, waarmee door speculatie op de kapitaalmarkt – steeds minder belemmerd door het bestaan van regelgeving of barrières – woekerwinsten te verdienen zijn. Geld vestigt daarmee een alsmaar grotere invloed op de economie en, zoals we zullen zien, ook ver daarbuiten: “*Neoliberalization has meant, in short, the financialization of everything*” (Harvey, 2005, p. 33).

Duménil en Lévy (2011, p. 17) hebben het over ‘financiële hegemonie’. Door de financialisering van kapitaal kwamen enorme sommen geld volledig los te staan van productie of handel. Speculatie is wat overbleef. De financialisering van het dagelijks leven maakte van het kapitalisme het organiserende principe van zowat alle keuzes en handelingen, waardoor ook mensen over zichzelf moesten gaan denken als kleine ondernemingen (Graeber, 2011).

Het neoliberalisme heeft dus een impact op de samenleving die verder reikt dan de economische sfeer. Het is dan ook veel meer dan een louter economische doctrine. Er is ook een belangrijke politieke dimensie.

b) De politieke dimensie

Verschillende auteurs hebben erop gewezen dat het neoliberalisme bovenal als een specifiek politiek project begrepen moet worden. Harvey (2005) heeft het over een klasseproject: het is bijzonder succesvol gebleken in het herstellen van de macht van economische elites. Hij verwijst daarvoor naar onderzoek van de France economen Duménil en Lévy uit 2004, wiens data aantonen dat de ongelijkheid in de wereld, na een voortdurende afname vanaf het begin van de twintigste eeuw, sinds de jaren 80 opnieuw sterk is toegenomen. In haar rapport *An Economy for the 1%* schrijft Oxfam (2016) dat 2015 het jaar is waarin de rijkste 1% van de bevolking wereldwijd meer is gaan bezitten dan de overige 99% samen.

Harvey (2005) werpt de lezer een belangrijke bedenking voor de voeten: we kunnen neoliberalisme in de eerste plaats interpreteren als een poging om het internationale kapitalisme te reorganiseren, met efficiëntie en meer totale welvaart – een grotere taart om te verdelen – als hoofdbekommernis; of we kunnen er vooral een politiek project in lezen, dat door de voorwaarden te scheppen voor een vlotte kapitaalaccumulatie het ontstaan van machtige economische elites (verder) in de hand werkt. Hij laat overigens niet na de vraag zelf te beantwoorden, en staat met zijn interpretatie niet alleen. Neoliberalisme heeft, eerder dan veel rijkdom te genereren, vooral naar boven toe herverdeeld (Mitchell, 1999). Duménil & Lévy (2011) zien in het huidige tijdperk een terugkeer naar de begindagen van het moderne kapitalisme aan het begin van de vorige eeuw, toen elites binnen de kapitalistische klasse zowel de economie als de maatschappij controleerden – en dus een vorm van klasserestauratie.

De opkomst van die kapitalistische klasse is vooral het gevolg van de concentratie van kapitaal in handen van grote (multinationale) bedrijven. *Corporate power* is kenmerkend binnen de neoliberale staat. De 'kleine overheid' is er wel één waar bedrijven op kunnen rekenen. Een vruchtbaar investerings- en ondernemingsklimaat heeft nood aan onder andere garanties op eigendomsrechten en een goed functionerende vrije markt. Om die te garanderen, treedt de staat waar nodig hard op. Het leidmotief is daarbij veeleer het geheel van neoliberale economische principes dan instemming van de bevolking. Instituties die de werking van de vrije markt moeten bewaken, zoals Centrale Banken, worden daarom afgeschermd van democratische controle. Zo oefenen economische dogma's een zeer reële invloed uit op de politieke organisatie van staten en maatschappijen (Harvey, 2005).

Het overgrote deel van de bevolking is nauwelijks bij economische besluitvorming betrokken, maar draait wel mee op voor verliezen als het fout gaat. De risico's die speculaties of gewaagde investeringen op de gedereguleerde markten met zich meebrengen worden niet altijd gedragen door wie voor de beslissing verantwoordelijk is. Monbiot (2016a, p. 23) heeft het over "*the invention of limited liability*", een logica die banken of bedrijven toestaat om hun verliezen te socialiseren. Ze past daarmee helemaal binnen wat Wilson & Swyngedouw (2014, p. 8) als "*the 'pragmatic' combination of socialism for the rich and austerity for the poor*" van het neoliberalisme hebben aangeduid. Het verhaal van de nasleep van de financiële crisis en het redden van de banken leest als een prachtige illustratie van die logica.

Precies om zo'n systeem aanvaardbaar te houden, ontstaan volgens Harvey specifieke politieke uitingen van de neoliberale bestuursvorm. Die diepen de politieke dimensies ervan op die manier nog verder uit. Zo ziet hij het Amerikaanse neoconservatisme, met zijn nadruk op *law & order* en moraliteit, als een antwoord op de chaos die de neoliberale focus op individualiteit dreigt te creëren; en als een instrument voor sociale cohesie en nationalistisch samenhorigheidsgevoel, aangewakkerd door een focus op gepercipieerde bedreigingen voor de natie (Harvey, 2005). Die nadruk op stabiliteit en moraliteit past goed binnen de depolitiseringsstrategieën die in het volgende deel van deze thesis aan bod komen.

Het neoconservatisme mag na het mandaat van Bush dan wel aan invloed verloren hebben, de dominantie van het neoliberalisme is er daarom niet automatisch minder om geworden. Als project heeft het immers een hegemonische dimensie verworven (Hall, 2011). Harvey wees er al op dat het succes ervan viel af te lezen aan de manier waarop Bill Clinton en Tony Blair – hoewel lid van zogeheten linkse partijen – grotendeels hetzelfde beleid bleven voeren als hun voorgangers (Reagan en Bush sr. in de VS, Thatcher in het Verenigd Koninkrijk). Vooral "*the way in which [neoliberals] took what had hitherto been minority political, ideological, and intellectual positions and made them mainstream*" (Harvey, 2005, p. 62) moeten we goed onthouden. Bovendien is er niet één neoliberalisme: het is door de jaren heen geëvolueerd en in verschillende contexten op verschillende manieren tot uiting gekomen.

Interessant is dat het hierboven aangehaalde neoconservatisme – als één van die uitingen – antwoorden zoekt op enkele problemen die het neoliberalisme stelt, zonder daarmee de neoliberale principes zelf los te laten. Hieronder bespreken we kort enkele van de vele contradicties die het neoliberalisme rijk is.

c) Contradicties

Wie de hegemonische orde wil bekampen op basis van haar theoretische premissen – zelfregulerende markten, vrijhandel, kleine overheid, individuele verantwoordelijkheid – kan daar zeer gegronde redenen voor hebben, maar mist een deel van het plaatje. De kloof tussen de neoliberale theorie en de praktijk waarin ze tot uiting komt is immers zeer aanzienlijk. Verzet tegen de neoliberale orde moet dan ook begrepen worden als een contestatie van de wijze waarop ze vorm heeft gekregen in een lokale context – wat niet wegneemt dat verschillende protesten belangrijke gemene delers kunnen hebben, en verzet een mondiale dimensie (Bogaert, 2013).

Onderstaand overzicht haalt enkele belangrijke contradicties aan die wereldwijd protesten in de hand hebben gewerkt. In het deel over de Arabische Revoluties komen ze verder aan bod, specifiek met betrekking tot de manier waarop het neoliberalisme maatschappijen in de MENA heeft getransformeerd.

De meest opvallende paradox vinden we in de rol van de staat. Haast zonder uitzondering ontpopt de idealiter kleine overheid zich tot een sterke staat, die met gerichte interventies op de markten het geproclameerde *laissez faire* principe dode letter maakt. De neoliberale staat beschikt doorgaans bovendien over een sterk repressief apparaat (Harvey, 2005). Er is met andere woorden extreme interventie door de overheid vereist om een systeem te creëren dat claimt los te staan van de staat (Monbiot, 2016a). De manier waarop staten interveniëren in de markt varieert van het verlenen van gunstregimes tot haast een soort van neoliberale planeconomie. Vast staat dat de markt zichzelf niet reguleert, net zo min als andere principes van de neoliberale doctrine een vanzelfsprekendheid zijn: “*Neoliberalism, far from revealing biological laws, describes a system that creates its own reality*”² (Monbiot, 2016a, p. 23).

De uitkomst van de vrije markt is bovendien maar zelden wat de theorie voor ogen heeft. Individuen zouden een eerlijke kans moeten krijgen om onderlinge competitie aan te gaan; asymmetrische machts- of informatierelaties zouden het bestaan van een *level playing field* niet mogen beletten. De uitkomst van ruim dertig jaar neoliberalisme is echter steeds meer concentratie van kapitaal in steeds minder handen, en de opkomst van monsterondernemingen ten nadele van kmo's.³ Zo werd de markt, ideologisch omschreven

² De staat is daarbij een belangrijke actor, maar niet de enige. Harvey (2005) wijst erop dat het neoliberalisme de overgang van *government* (de macht van de staat) naar *governance* heeft gemarkeerd. Daarbij deelt een configuratie van de staat, de bedrijfswereld, het middenveld, expertengroepen en 'apolitieke' instituties de macht. Hoofdstuk 5 van deel 2 gaat dieper op *governance* in.

³ De kern van de wereldeconomie bestaat uit amper 1.318 transnationale corporaties (MNO's) met daarin een elite van 147 'hypergeconnecteerde' bedrijfsgroepen; de meeste van de 147 komen uit en/of zijn gebaseerd in de OESO-sfeer; van de 10 grootste groepen ter wereld zijn 8 Anglo-Amerikaanse

als brenger van competitie en innovatie, een vehikel om monopolies te kunnen consolideren (Harvey, 2005).

Is men terughoudend om tegen monopolisering op te treden, dan lijkt men op een andere, meer drastische vorm van marktfalen eenvoudigweg geen antwoord te hebben. Neoliberalisme, in trek geraakt na de economische neergang van de jaren 70, heeft inmiddels ook haar deel van crises gehad. De zwaarste, die van 2007-2008, was zelfs het gevolg van precies het soort speculatieve praktijken die door veel neoliberalen als de te volgen weg worden gepropageerd. Maar geconfronteerd met een recessie die de vergelijking met 1929 kan doorstaan, moesten uiteindelijk ook zij capituleren: even werd het zuiver monetair beleid aangevuld met investeringen en fiscale stimuli voor economische heropleving, om vervolgens te hervallen in besparingen en begrotingsorthodoxie. Het inspireerde de econoom Joseph Stiglitz eind 2013 tot een gevatte quote in een opiniestuk: “*we were all Keynesians – but not for long enough*” (Stiglitz, 2013).

Een andere contradictie heeft te maken met vrijheid. Polanyi schreef in 1944 al dat “*the freedom of the masses would be restricted in favour of the freedoms of the few*” (geciteerd in: Harvey, 2005, p. 69). Wat waar was over het liberalisme van de jaren 20, is dat zeker ook over het neoliberalisme van vandaag. De *few* zijn dan vooral de vermogenden, (multinationale) ondernemingen en het financieel kapitaal (Harvey, 2005). Het probleem is dat de ene vrijheid de andere kan belemmeren: de vrijheid van honger of van armoede voor individuen, bijvoorbeeld, of democratische vrijheden voor de samenleving (Stiglitz, 2001; Monbiot, 2016a). Om de belangen van *the few* te dienen, komt het principe van “*governing as little as possible*” in de praktijk neer op zoveel mogelijk controleren met “*as little democracy as possible*” (Lazzarato, 2012, p. 160).

Op internationaal niveau neigen neoliberale staten naar hypocrisie in hun relatie met andere landen. De structurele hervormingen die via SAP's door het IMF en de Wereldbank aan landen in het Zuiden zijn opgelegd zijn vaak trouwer aan de neoliberale orthodoxie dan het economisch beleid van westerse landen die de Bretton Woods instellingen controleren (Stiglitz, 2001).

(Neo)liberale waarden, tenslotte, worden afwisselend als hoogste goed dan wel als ondergeschikt aan economische belangen beschouwd op vlak van internationale relaties. Bijgevolg stroken ook het buitenlands beleid van staten en de besluitvorming op internationaal niveau niet steeds met wat men op basis van de neoliberale theorie zou kunnen verwachten.

bankconcerns (Vitali, S., Glattfelder, J. & Battiston, S., 2011).

d) Het ontstaan van de neoliberale consensus

Hoewel neoliberalisme vandaag schijnbaar een evidentie is, is het een jong fenomeen. Het loont de moeite zeer kort na te gaan hoe de neoliberale orde op relatief korte termijn haar dominantie wist te vestigen en bestendigen, omdat dat stukje geschiedenis helpt om de rest van het verhaal beter te begrijpen.

Aan de grondslag van de neoliberale ideologie ligt een welbepaald concept van vrijheid. Vrijheid wordt gelijkgesteld aan (en gelimiteerd tot) individuele verantwoordelijkheid en persoonlijke vrijheid. Appellerend aan anti-staatgevoelens heeft het neoliberale project bij haar opkomst zodoende enkele ressentimenten van mei '68 weten te recupereren. Vrijheid is een mobiliserende waarde (Harvey, 2005).

Economisch barre tijden begin jaren 70 schiepen de context waarin het neoliberale recept – als fris alternatief voor het naoorlogse, door Keynes geïnspireerde model – kon aanslaan. Wereldwijd was het startschot gegeven voor decennia van besparen, privatiseren en dereguleren. Schuldmechanismen hielpen de doctrine te verspreiden. De Bretton Woods instellingen werden de centra van waaruit hierop werd toegezien. Het IMF, de Wereldbank, Centrale Banken en Ministeries van Financiën stroomden vol met economen van neoliberale slag. De Canadese journaliste Naomi Klein schetst in haar boek *De Shock Doctrine* (2009) een ontstellend beeld van hoe de *Chicago Boys* van Milton Friedman uitzwermden naar financiële instellingen om van daaruit de neoliberale koers op de rails te zetten. Tegen 1989 waren hun ideeën in die mate gemeengoed geworden dat de econoom John Williamson met de term '*Washington Consensus*' op de proppen kwam.

Het neoliberalisme is sterk verbonden met de Verenigde Staten. Niet alleen zijn de Bretton Woods instellingen er gehuisvest, die tijdens de Koude Oorlog hun rol speelden in het 'missioneren' in de Derde Wereld. Vanaf de jaren 90 werd de VS ook de enige supermacht in een unipolaire wereld (Coolsaet, 2015), met het neoliberalisme als ideologie ter ondersteuning van de hegemon. Een ideologie die echter zelden als zodanig werd en wordt omschreven. Fukuyama's *The End of History and the Last Man* (1992) past helemaal binnen het idee dat er niet naar alternatieven moet gezocht worden voor de haast natuurlijke evolutie die de mens vooruitgang en uiteindelijk het summum van beschaving heeft gebracht. In de multipolaire orde van vandaag is de VS dan wel niet langer de enige supermacht (Coolsaet, 2015), het neoliberalisme blijft de dominante ideologie binnen de door het Westen gedomineerde *governance* structuren van de wereldpolitiek en mondiale economie.

Het neoliberalisme begon dus aan zijn opmars vanaf de jaren 70, maar eigenlijk is het de moeite nog wat verder terug te gaan: naar Karl Polanyi en zijn kritiek van het economisch

liberalisme. Ironisch genoeg kwam Hayek met zijn *Road To Serfdom* (1944), dat de prille grondslag legde voor de geboorte van de neoliberale ideologie, op precies het moment dat Polanyi met *The Great Transformation* (1944) waarschuwde voor de problemen van een doorgeslagen liberale koers. Hij schetst een haarfijn beeld van de opkomst van een ideologie die in veel opzichten aan de grondslag ligt van degene die vandaag dominant is, en leert ons bovenal één ding: in het licht van de geschiedenis is het discours van TINA (*There Is No Alternative*)⁴ eenvoudigweg onzin.

Het was immers pas in de negentiende eeuw dat men getuige werd van een redelijk plotse overgang naar een fundamenteel nieuw type van economie (Polanyi, 2001). Want hoewel markten al vanaf de zestiende eeuw talrijk en belangrijk werden, was de markt tot aan het einde van de negentiende eeuw nooit het instrument dat de menselijke maatschappij moest controleren. Het was met de 'uitvinding' van de zelfregulerende markt als manier om de economie te organiseren, dat sociale relaties ingebed werden in de economische sfeer. De '*market society*' was geboren (Polanyi, 2001, p. 74).

Polanyi herinnert ons eraan dat, om sociale kwesties op een goede manier te begrijpen, de louter economische invalshoek ontoereikend is. Het is een observatie die drie kwarteeuwen later alleen maar aan relevantie gewonnen lijkt te hebben, nu wetenschappers – van psychologen tot geografen – zich buigen over de effecten van de neoliberale maatschappij, en daarbij onderwerpen van *burn outs* tot radicalisering en terreur aansnijden. Met een economisch systeem komt een culturele logica met invloed op het leven van alledag (o.a Jameson, 1991). Thatcher zei het zelf al: "*Economics are the method, but the object is to change the soul*" (geciteerd in: Harvey, 2005, p. 23).

Een zeer belangrijk begrip daarbij is commodificatie. Commodificatie vertegenwoordigt het idee dat alles als een product of een goed kan worden beschouwd, en is waarschijnlijk het belangrijkste instrument voor de vermarkting van de maatschappij. Polanyi (2001, p. 71) heeft het over de "*fictitious commodities*": arbeid, land⁵ en geld. Het idee dat hierop een prijs kan worden geplakt en de markt de rest doet, maakt de weg vrij voor een economisering van de samenleving. De markt wordt zo immers het organiserend principe voor alle menselijke actie (Harvey, 2005). Harvey beschouwt commodificatie (samen met privatisering, financialisering en crisis management) als één van de belangrijkste

⁴ Zie deel 2, hoofdstuk 2.

⁵ Timothy Mitchell (2002) heeft erudiet beschreven wat voor verregaande effecten landhervormingen teweeg brengen op het leven van rurale bevolkingen. Zijn verhaal over het negentiende-eeuwse Egypte is een krachtige illustratie van Polanyi's problemen met commodificatie. Tegelijk helpt ze ons herinneren aan zowel het lot als het revolutionaire potentieel van landbouwers binnen een liberaal model. Want hoewel we van de Arabische Revoluties vooral de protesten in Caïro, Tunis of Sana'a onthouden, roerde ook de plattelandsbevolking zich.

technieken waarmee de neoliberale staat aan “*accumulation by dispossession*” heeft gedaan om haar klasseproject⁶ te verwezenlijken.

e) De neoliberale wereldorde

Een vraag die we ter inleiding nog beantwoord moeten zien, is wie of wat die ‘neoliberale wereldorde’ uitmaakt. In deze thesis willen we daarbij niet zozeer van complottheorieën uitgaan, veeleer van een soort pragmatisch bondgenootschap van actoren die zich (bewust of niet) op basis van gemeenschappelijke, objectieve belangen verenigen. Wanneer een systeem zichzelf volgens de eigen logica ontwikkelt en in stand houdt, is er van een centrale regie niet altijd meer sprake. Onderzoek van zulke dynamieken vallen buiten het opzet van deze thesis, maar het is desalniettemin noodzakelijk te bepalen wie of wat op deze bladzijden bedoeld wordt met ‘de neoliberale wereldorde’.

Het betreft in de eerste plaats een kapitalistische klasse: bedrijfsleiders, investeerders, makelaars en hoge functionarissen uit de bankenwereld; mensen met een plekje op de gastenlijst van evenementen als het Wereld Economisch Forum in Davos (waar ze elkaar – niet onbelangrijk – ontmoeten) (De Cordier, 2016). Dat de invloed van zo’n transnationale elitenetwerken niet beperkt blijft tot de economische sfeer, heeft te maken met de *governance* structuur waarin ze ingebed zijn, hun banden met belangrijke internationale instellingen en de slagkracht van lobbygroepen. Die vorm van corporatisme, zowel op nationaal als internationaal niveau, leidt tot een coöptatie van de politiek door de economie, en draagt bij tot het verdwijnen van ‘het politieke’⁷. Het beleid dat zulke elites voorstaan kan begrepen worden als een vorm van klassestrategie (o. a. Harvey, 2005; Duménil & Lévy, 2011) – opnieuw, niet zozeer omwille van een samenzwering als vanwege de grote overlap in belangen en in voorkeur voor een orde die deze belangen dient.

Het overhevelen van lokale en nationale verantwoordelijkheden naar mondiale besluitvormingsorganen geeft deze instellingen steeds toenemende bevoegdheden. Mondialisering is de aanleiding, maar wordt op die manier ook een actief nagestreefde *self fulfilling prophecy*. Mondialisering, zo moeten we immers steeds onthouden, is niet iets dat boven onze hoofden gebeurt (Tsing, 2007) – ook dat zou een veel te apolitieke lezing zijn.

⁶ Dit moet volgens Harvey niet zozeer samenzweerderig worden opgevat, maar eerder als een soort verstandhouding tussen elites met gelijklopende belangen. Elders wijdt hij er verder over uit: “*While this disparate group of individuals embedded in the corporate, financial, trading, and developer worlds do not necessarily conspire as a class, and while there may be frequent tensions between them, they nevertheless possess a certain accordance of interests that generally recognizes the advantages (and now some of the dangers) to be derived from neoliberalization.*” (Harvey, 2005, p. 36)

⁷ Zie deel 2, hoofdstuk 1.

Internationale instellingen worden niet alleen gekenmerkt door een groot gebrek aan democratische controle (Harvey, 2005), ze staan ook onder sterke invloed van economische elites. Op die manier scheidt de mondiale besluitvormingsarchitectuur de institutionele voorwaarden voor de enorme macht van toplui binnen de bedrijfs- en financiële wereld, die op de steun van internationale instellingen kunnen rekenen (Duménil & Lévy, 2011).

Daaruit moeten we niet concluderen dat politici en machtshebbers op nationaal niveau gereduceerd worden tot lijdend voorwerp van die internationale netwerken. Ze hebben er vaak ook zelf hun plaats in. Ook in de MENA was en is dat zeker het geval; Armbrust (2012, p. 114) omschrijft het Egypte van Mubarak als "*a quintessential neoliberal state*", waar ministers en zakenlui zo nauw verbonden waren dat het bijna moeilijk werd het onderscheid te kunnen maken. Daar zouden we nog aan kunnen toevoegen dat Mubarak – en vooral diens zoon Gamal, berucht om zijn grip op de Egyptische economie – als '*the quintessential neoliberal*' kan doorgaan.

In hun bespreking van de wereldorde anno 2011 maken Duménil & Lévy (2011) een onderscheid tussen twee types hegemonieën: hegemonie van een klasse en internationale hegemonie. Beiden interageren en hebben gemeenschappelijke kenmerken. De terminologie is nuttig om de soms problematische notie van 'het Westen' te helpen kaderen.

In deze scriptie wordt met 'het Westen' verwezen naar de drijvende krachten achter het uitbouwen van de mondiale economie, die binnen de structuren van *global governance* ook een centrale plek innemen. Het gaat dan in de eerste plaats om de Verenigde Staten en (de lidstaten van) de Europese Unie, aangevuld met andere landen die deel uitmaken van de OESO, en de internationale instellingen die door die groep van landen worden gedomineerd. De OESO is grofweg een goede referentie, omdat ze staten verenigt die in grote lijnen eenzelfde, neoliberal economisch en politiek project voorstaan. Doorheen hun dominante positie binnen de wereldeconomie en invloed op de wereldpolitiek hebben die landen (de Verenigde Staten voorop) dat project ook internationaal tot hegemonisch model verheven. Het zijn over het algemeen de meest welvarende en ontwikkelde landen, wiens bevolkingen op mondiaal niveau dan ook grotendeels tot de meer gegoede klassen behoren. Keren we terug naar Duménil & Lévy's concept van klasse- en internationale hegemonie, zien we inderdaad een interactie tussen beide: rijkere staten zijn over het algemeen in staat het model dat de eigen welvaart ten goede komt, op te leggen aan de rest van de wereld.

Er zijn echter enkele belangrijke aandachtspunten bij het gebruik van de term 'Westen'. Een eerste, erg belangrijke, is dat we steeds oog moeten hebben voor verschillen en dynamieken binnen landen: net zo min als het Globale Zuiden één en al armoede is, is het Westen een homogeen blok van rijke mensen. De ongelijkheid die het neoliberalisme heeft voortgebracht, zoals we hierboven al zagen, vinden we ook zeer sterk terug in de Verenigde

Staten of Europa. Een tweede aandachtspunt – dat bij het eerste aansluit – is dat het Westen geen accurate geografische aanduiding is. De CEO van een Braziliaanse multinationale onderneming, de Chinese bankdirecteur of de Tunesische dictator, die op hun manier voordeel kunnen halen uit de neoliberale mondialisering en ze zelf mee in de hand werken, zijn meer deel van het Westen dan de burgers uit de OESO-sfeer die lijden onder het westerse neoliberale model. Tenslotte mogen we niet in de culturalistische val trappen om het Westen te beschouwen als een culturele sfeer die tegengesteld is aan de islamitische beschaving die veel van de vooruitgangsidealen waar het Westen voor staat vijandig gezind zou zijn. We moeten ons tegelijk echter wel bewust zijn van het bestaan en de kracht van zulk een narratief.

Enkele belangrijke kenmerken en instrumenten van de hierboven besproken neoliberale orde zullen we ontdekken door het bestuderen van haar functioneren vandaag. We doen dat aan de hand van haar reactie op de revolutiegolf die in 2011 door de MENA ging – en zeker deels als contestatie van die orde begrepen moet worden⁸.

Maar alvorens daaraan te beginnen, staan we nog even stil bij hoe het neoliberalisme voet aan de grond kreeg in de regio.

⁸ Zie deel 1, hoofdstuk 3.

2. Neoliberalisme in de MENA

De jaren 50 en 60 van de vorige eeuw waren bewogen decennia voor de Arabische Wereld. De oprichting van een gemeenschappelijke vijand, de staat Israël (°1948), dreef de Arabische staten dichter naar elkaar toe. Gecombineerd met de postkoloniale wil om de invloed van de Europese (oud-)kolonisatoren terug te dringen, groeide er een bloeiend Arabisch nationalisme. Exponent van dit panarabisme was de Egyptische president Gamal Abdel Nasser, die Egypte (en bij uitbreiding de Arabische Wereld) groot wilde maken met een ideologisch project dat omschreven is als staatsocialisme of populistisch autoritarisme, en ook wel gewoon 'nasserisme' is gaan heten. Een grote rol voor de staat (die onder Nasser een ontwikkelingsstaat werd), nadruk op herverdeling en een sterk repressief apparaat waren belangrijke karakteristieken.

a) De inplanting van het neoliberalisme

De aantrekkingskracht van het project van Nasser kreeg een flinke knauw aan het einde van de jaren 1960. De vernedering in de Zesdaagse Oorlog tegen Israël in 1967 luidde het begin van het einde in. De economische crisis van de jaren 70 leidde tot het falen van de ontwikkelingsstaat (Akçali, 2016). Die beschikte niet langer over het vermogen "*to buy social peace*" (Alexander geciteerd in: Akçali, 2016).

De start van de '*infitah*' of het 'open deur beleid' door Sadat in 1974, die na de dood van Nasser in 1970 Egyptisch president geworden was, kan als symbolische begindatum van een nieuw tijdperk beschouwd worden (Bogaert, 2013). *Infitah* betekende de liberalisering van de economie en het einde van de ontwikkelingsstaat; op het internationale plan ging Egypte zich bovendien meer op de Verenigde Staten oriënteren.

Neoliberalisering kwam pas echt onder stoom in de jaren 80, toen de ideologie in de Verenigde Staten (onder Reagan) en het Verenigd Koninkrijk (onder Thatcher) school begon te maken. De Bretton Woods instellingen wierpen zich op als redders voor ontwikkelende landen, wiens economieën zwaar getroffen waren door de schulden crisis. De Wereldbank en het IMF boden hen leningen die waren gekoppeld aan de befaamde SAP's, een set van beleidsmaatregelen die de economieën van ontwikkelende landen op neoliberale leest moest schoeien. Marokko sloot in 1984 als eerste Arabische land zo'n lening met het IMF af; Tunesië (1986), Jordanië (1989) en Egypte (1991) waren de volgende in de rij (Mossallem, 2015). Er zouden nog vele leningen volgen. De hervormingen

focusten op liberalisering door privatisering en deregulering, een vermindering van overheidsuitgaven, belastinghervormingen en financiële discipline. Belangrijk was onder andere om een ontvankelijk klimaat te scheppen voor buitenlands kapitaal (Mossallem, 2015). Volgens Mitchell (1999) was de gedereguleerde instroom van speculatieve kapitaalstromen uit het buitenland echter net één van de oorzaken van de economische crisis in Egypte die het land in 1991 naar een lening bij het IMF deed grijpen – met maatregelen die meer van hetzelfde in de hand werkten tot gevolg.

De dominante ontwikkelingsstrategie die door internationale financiële instellingen werd gepromoot steunde op privatisering (Bogaert, 2013). Dat leidde tot een afname van de publieke middelen, maar niet – zoals in principe de bedoeling zou moeten zijn – tot een bloeiende competitie en dalende rekeningen voor consumenten. Neoliberale hervormingen betekenden inderdaad een inbreuk op de neopatrimoniale banden waarop regimes in de MENA steunden, en die als corrupt bekritiseerd werden. Privatisering werd echter niets anders dan een nieuw mechanisme om de banden tussen politieke en economische elites te versterken (Lust, 2011), en bleef dus een door de staat gecontroleerde aangelegenheid. Voortaan oefende de staat op een andere wijze controle uit over de economie – doorheen privatiseringen of constructies als publiek-private samenwerkingen – maar daarom niet in mindere mate. Parkers (2009) bespreking van *Special Economic Zones* en stadsontwikkeling in Jordanië geven een beeld van hoe een excessieve neoliberalisering de grens tussen publiek en privaat heeft doen vervagen en rijkdom heeft geconcentreerd in handen van projectontwikkelaars en zakenelites – een fenomeen dat in de literatuur het ‘Dubai model’ is gaan heten (Bogaert, 2013).

b) Effecten van het neoliberale beleid

De dominantie die het Westen door middel van schuldmechanismen over de MENA verwierf⁹ is geen kwestie van een ongenueanceerde uitbuiting van ‘zij’ door ‘wij’. Appellerend aan de belangen van elites in de MENA, en de wijze waarop neoliberalisme die ten goede zou komen, werden grote delen van de hogere klasse in de MENA gecoöpteerd voor het project van een nieuwe fase van neoliberale mondialisering (Bogaert, 2013). Zij – in de eerste plaats de autoritaire leiders en hun vertrouwelingen in de zakenwereld en de politiek – zouden er mee de vruchten van gaan plukken (Lust, 2011). Zo ontstond de dialectiek tussen nationale dictatuur en gemondialiseerd imperialisme (Dabashi, 2012), die figuren als Mubarak of Ben Ali decennialang aan de macht zou houden.

⁹ Zie ook deel 2, hoofdstuk 5c).

Net zoals privatisering niet gepaard ging met een terugtrekking van de staat uit de economie, werd ook het liberaliseringsprincipe niet consequent toegepast. In Egypte, bijvoorbeeld, werd het controleren tot zelfs onderdrukken van de voornaamste vakbond (de ETUF) één van de belangrijkste maatregelen ter ondersteuning van het economische beleid (Abdalla, 2016). Dat kon bij grote lagen van de bevolking dan ook op weinig steun rekenen. Neoliberalisme bracht de MENA wel bescheiden macro-economische groei, maar van een *trickle down* effect was geen sprake. Rijkdom concentreerde zich in handen van een oligarchie (Abdalla, 2016). Zeer geleidelijke politieke hervormingen die vanaf 1989 (temidden van een internationaal democratiseringsklimaat) gepresenteerd werden als het begin van een democratische transitie, dienden vooral om het groeiende verzet de wind uit de zeilen te nemen. Hun reële impact was zo goed als onbestaande (Valbjørn, 2012).

Armoede nam in de MENA tussen 1990 en 1998 ondertussen met vijf procentpunten toe, tot 29,9% van de bevolking die rond moest zien te komen met niet meer dan 2 VS-dollar per dag. Daar bovenop nam de koopkrachtpariteit van de gemiddelde burger uit de MENA tussen 1975 en 1998 een diepe duik (Bogaert, 2013). Achter die cijfers gaan zeer reële en alledaagse problemen voor grote groepen mensen in de MENA schuil. Mason (2012) trekt een parallel tussen de enorme stijging in de voedselprijzen in de aanloop naar het revolutiejaar 1848, en die in de MENA voorafgaand aan de revoluties. Bogaert (2013) wijst erop dat ook in de jaren 70 en 80 al in verschillende landen, van Jordanië tot Marokko, 'broodrellen' waren uitgebroken naar aanleiding van hogere voedselprijzen. Hoewel die verhitte protesten vooral in steden plaatsvonden, werd ook het platteland bijzonder hard getroffen door de neoliberale hervormingen. De liberalisering en privatisering van de landbouwsector leidde tot onteigeningen en grote plattelandsarmoede (Bogaert, 2013).

Met Tunesië en Egypte waren het trouwens de twee beste leerlingen van de neoliberale klas die als eerste door de revolutiegolf werden verrast (Akçali, 2016). Een revolutiegolf die niet alleen spoedig zou overslaan naar andere delen van de MENA, maar ook een boodschap verspreidde die een mondiale dimensie in zich droeg.

3. De Arabische revoluties & hun mondiale dimensie

“The Washington Consensus policies (...) caused political exclusion, economic inefficiency and increased inequality. This [is the] explosive cocktail that has fed the frustrations and anger and that will be the source of Arab revolutions.” (Ben Hammouda geciteerd in: Mossallem, 2015).

Het zijn de woorden van een man die, twee jaar na ze te hebben uitgesproken in 2012, Minister van Financiën zou worden in de Tunesische regering. Het zegt iets over het bewustzijn – ook binnen de politieke klasse in de MENA – dat sociaal-economische frustraties, bovendien met duidelijke wortels in drie decennia neoliberal beleid, een belangrijke voedingsbodem gecreëerd hebben voor de revoluties.

Het beleid van de *Washington Consensus* beperkt zich echter niet tot de MENA. Moeten we dan concluderen dat ook de aanklacht ertegen dat niet doet?

a) De Arabische revoluties

Algemeen wordt aangenomen dat de revoluties startten met de zelfverbranding van de straatverkoper Mohamed Bouazizi in het Tunesische Sidi Bouzid op 17 december 2010. Die interpretatie is tegengesproken, onder andere door Noam Chomsky, die verwijst naar protesten die in oktober van dat jaar plaats hadden in Gdeim Izik in de Westelijke Sahara (Erazzouki, 2012). Dabashi (2012) legt een link met de *Green Movement* in Iran van 2009. Voor deze thesis is het voornamelijk belangrijk in het achterhoofd te houden dat de wanhoopsdaad van Bouazizi niet vanuit het niets kwam, en op zichzelf ook niet de oorzaak van de revoluties was.

Al gauw verspreidden straatprotesten zich doorheen Tunesië; daarna was het een kwestie van dagen en maanden eer de revolutionaire geest ook in de rest van de MENA rondwaalde. Protesten waren niet overal even hevig of succesvol, maar van Marokko tot Oman lieten de gebeurtenissen geen enkel land volledig onberoerd. Een eerste belangrijke, inspirerende overwinning voor de opstandelingen was de val van Ben Ali in Tunesië op 14 januari 2011; op 11 februari volgde het gedwongen aftreden van Mubarak in Egypte. De uitkomsten verschillen echter sterk van land tot land, en gaan van *regime change* (Egypte, Tunesië) of formalistische toegevingen door de autoriteiten (o.a. Jordanië, Marokko) over onderdrukking (o.a. Bahrein) tot conflict en burgeroorlog (Jemen, Libië, Syrië) (Valbjørn, 2012).

Het feit dat de revolutionaire onrust doorheen de gehele Arabische Wereld woedde, maakte dat de gebeurtenissen met namen als 'Arabische Lente', 'Arabische revoluties', 'Arabisch Ontwaken' of 'Arabische opstanden' werden bedacht. De regionale dimensie is algemeen erkend. Maar we kunnen daarnaast ook nog een mondiale dimensie onderscheiden, die te maken heeft met de wijze waarop de MENA-regio in de neoliberale mondiale economie werd geïncorporeerd.

b) De mondiale dimensie

Volgens Hardt & Negri (2011) hebben de protesten op Tahrir in 2011 onder andere *Occupy Wall Street*, anti-besparingsprotesten in Wisconsin en de bezetting van het Syntagmaplein in Athene geïnspireerd. Wat die bewegingen gemeen hebben is dat ze in het licht van een zware economische crisis de vraag opwerpen of de democratie zoals we ze kennen, als ze blijkbaar niet in staat is nog een tegengewicht te bieden voor de zogenaamde onvermijdelijkheden die de crisis vergeet, niet aan vervanging toe is.

De mondiale dimensie van de Arabische revoluties heeft voor een deel dus te maken met het inspireren van verzet elders in de wereld. Voor Emmanuel Kant was de Franse revolutie een historisch teken op drie manieren. Volgens dezelfde logica kunnen de opstanden in Egypte volgens Žižek (2013, p. 120) als een "*signum rememorativum, signum demonstrativum en signum prognosticum*" beschouwd worden: een teken waarin de strijd tegen jarenlange onderdrukking van een dictatuur weergalmt, een gebeurtenis die toont dat verandering mogelijk is, en een baken voor wat in de toekomst nog bereikt kan worden.

Want ook dat is wat de Arabische revoluties deden: ze brachten "*the possibility of (...) possibility*" (Badiou, 2014, p.28), creëerden nieuwe mogelijkheden waarvan de waarde internationaal is.

Die inspiratie heeft zich gaandeweg trouwens ook vertaald in uitwisseling en intertekstualiteit tussen verschillende protestbewegingen: bordjes op Tahrir betuigden steun aan Wisconsin en vice versa (Decreus, 2016), en ook op sociale media lieten (zelfverklaarde) revolutionairen zich door elkaar inspireren. Belangrijker echter dan die expliciete koppeling, die maar een zeer klein deel van de bevolking in de MENA bezig hield (waaronder de hoogopgeleide Facebook- en Twitteractivisten waaraan in Westerse media doorgaans een te belangrijke rol is toegedicht (El-Mahdi, 2011)) is dat we parallellen kunnen terugvinden in de bezorgdheden die mensen in New York, Athene en Tunis de straat op dreven. Uiteraard moeten we aandacht hebben voor de specifieke karakteristieken van ieder land en elke beweging. Dat neemt niet weg dat we de veelheid aan protesten kunnen zien als de wereldwijde expressies van een mondiale, systemische

crisis (Bogaert, 2013). Om de strijd overal kracht te kunnen bijzetten, is er nood aan politisering (Žižek, 2012): zo kunnen de overeenkomsten van die bewegingen worden geïdentificeerd, en kan de kern van hun eisen worden benoemd.

Ook de Britse journalist Paul Mason (2012) ziet verwevenheid tussen de Arabische revoluties en protestbewegingen elders in de wereld. Hij identificeert drie grote sociale veranderingen die verklarende waarde kunnen hebben voor de *revival* van protesten van Beirut tot Washington.

Een eerste factor is een groter wordende groep van een nieuw sociologisch type: de hoogopgeleide zonder toekomst. Zij kregen de voorbije decennia af te rekenen met enorme desillusies. Omdat studenten traditioneel belangrijke aanstokers van verandering zijn en hun aantal simpelweg ook enorm is toegenomen, verspreidt onrust zich bovendien sneller onder een groter deel van de bevolking. Ten tweede zijn mensen er ook in geslaagd alternatieve netwerken op te zetten, waarbij ze zich – en dat is de derde factor – ten dele bedienen van nieuwe technologie.

De oorzaken die de revoluties in gang hebben gezet zijn dus zeker niet uitsluitend nationaal of regionaal van aard. Evenmin moeten we uitgaan van een *Arab exceptionalism* of een achterop komen van de Arabische Wereld, die eindelijk ontwaakt om de rechten te claimen die bevolkingen in het Westen al lange tijd verworven hebben en voor vanzelfsprekend aanzien. Het bestaan van zo'n oriëntalistisch narratief is één van de redenen waarom de term 'Arabische Lente' zo fel bekritiseerd is (o.a. Khouri, 2011; Özdil, 2012). Het gebruik ervan dreigt de geschiedenis die aan de grondslag van de revoluties ligt te miskennen. Het klinkt bovendien hypocriet uit de mond van dezelfde westerse politici of instellingen die het (economisch) beleid van regimes als dat in Egypte tot vlak voor ze omvergeworpen zijn geprezen hebben (Özdil, 2012). In deze thesis benoemen we de opstanden in de MENA van 2010-2011 daarom ook als de Arabische revoluties.

Als we de oorzaken van de revoluties ten minste gedeeltelijk buiten de MENA moeten zoeken, heeft ook de boodschap die ze uitdragen een mondiale dimensie. Een kritiek op het model dat in de MENA voor de sociaal-economische achteruitgang van grote groepen mensen heeft gezorgd en er het politieke leven heeft verlamd, geldt ook buiten de grenzen van de Arabische Wereld. Laten we er daarom niet van uit gaan dat de Jordaniërs, Jemenieten of Tunesiërs die op straat kwamen zich aan het Westen wilden spiegelen; als er al een spiegel mee gemoeid is, hielden zij die aan het Westen voor.

Voor de architecten van de neoliberale wereldorde is dat een verontrustende gedachte. De potentiële hegemonische verschuivingen waarvan de Arabische revoluties wie weet wel eens de aanstokers konden zijn (Bogaert, 2013), zien ze liever niet gebeuren. Een van de

mogelijke strategieën ter bescherming tegen een onwelkome contestatie, is ze te ontkennen of negeren. Net zoals het neoliberalisme als evidentie of natuurwet is verkocht, heeft men geprobeerd een bijzondere golf van protest ertegen – de Arabische revoluties – te depolitiseren. Daarom onderzoekt het tweede deel van deze thesis de strategieën en hegemonische praktijken die zijn aangewend om de politieke lading van de revoluties te doen ondersneeuwen.

DEEL II

Hegemonie aan het werk: de depolitisering van de Arabische Revoluties

1. Depolitisering: inleiding

What greater power can there be than to operate namelessly?

George Monbiot

Met depolitisering wordt verwezen naar het proces waarbij bepaalde keuzes of beslissingen over de organisatie van de samenleving uit de politieke sfeer worden gehaald, ontdaan van hun politieke lading, en gepresenteerd als neutraal, objectief en onvermijdelijk. Het effect van depolitisering is het afsluiten van de mogelijkheid tot democratisch debat, omdat politieke onenigheid naar het domein van wetenschap, economie of ethiek wordt verplaatst (Pepermans, 2015). Op die manier heeft depolitisering de opkomst in de hand gewerkt van wat we als de 'post-politiek' zouden kunnen omschrijven.

a) Post-politiek

Het concept post-politiek is schatplichtig aan het werk van enkele linkse filosofen, in de eerste plaats Jacques Rancière en Slavoj Žižek. Zij gebruiken de term om te verwijzen naar een soort van postideologische consensuspolitiek, waarin geen plaats is voor werkelijke, radicale democratie. Swyngedouw (geciteerd in: Van Puymbroeck & Oosterlynck, 2014, p. 95) omschrijft post-politiek als *"politics in which ideological or dissensual contestation are replaced by techno-managerial planning, expert management and administration, whereby 'doing politics' is reduced to a form of institutionalized social management"*.

Bovenstaande auteurs stelden dan wel mee de diagnose, ze zijn allerm minst voorvechters van de post-politieke conditie. Hun kritiek op de post-politiek komt voort uit een specifieke kijk op de samenleving. Hoewel er onderlinge verschillen zijn, komen twee belangrijke grote lijnen duidelijk naar voren in het werk van politiek filosofe Chantal Mouffe.

Volgens Mouffe (2005, 2009, 2016), die voortbouwt op de neomarxistische denker Antonio Gramsci, is iedere bestaande orde de expressie van machtsrelaties. Wat op een bepaald moment als natuurlijk of *common sense* beschouwd wordt, is geen universele vanzelfsprekendheid, maar het resultaat van hegemonische praktijken. Depolitisering is daarom *"a highly political process, in the sense that the evacuation of the political often results in a reaffirmation of dominant relations, practices and cultural hegemony"* (Bettini geciteerd in: Pepermans, 2015, p. 29).

Een tweede belangrijk punt in het denken van Mouffe (maar ook Schmitt, Rancière en Žižek) is het erkennen van conflict als onvermijdelijk onderdeel van, en constitutief voor, sociale relaties. Precies die antagonistische dimensie van de samenleving, die betrekking heeft op tegengestelde visies op het organiseren van de samenleving, is voor Mouffe 'het politieke' (*'the political'*). Het is noodzakelijk die antagonistische dimensie te erkennen, want het is onmogelijk om conflicten (eigen aan de menselijke conditie) uit te bannen. Wat wel in ons vermogen ligt, is praktijken, discoursen en instituties te creëren die de onvermijdelijke conflicten toelaten een agonistische vorm aan te nemen (Mouffe, 2008). In navolging van Pepermans (2015) wordt depolitisering in deze scriptie begrepen als het verdwijnen van wat Mouffe het politieke noemt.

Het consensusmodel houdt een dubbel gevaar voor de democratie in. Bij gebrek aan reële mogelijke alternatieven, dreigen tegenstellingen extremistische en zelfs gewelddadige vormen aan te nemen. Voor wie niet akkoord gaat, rest alleen de stempel van fundamentalist of traditionalist (Swyngedouw, 2007). Het is de logica die zowel het succes van extreemrechtse- en anti-establishmentpartijen als de opmars van (islamitische) terreur kan verklaren. Van Walter Benjamin is de stelling: *"behind every fascism is a failed revolution"* (geciteerd in: Kundnani, 2016). In de context van de MENA durft Kundnani daarop zelfs te stellen dat *"ISIS exists because the Arab revolutions of 2011 failed"*.

Een tweede punt waar op gewezen wordt is dat zo'n model niet alleen onwenselijke reacties oproept, maar op zichzelf de kern van de democratie ondergraaft. Voor Rancière (geciteerd in: Swyngedouw, 2007, p. 70) is democratie *"the paradoxical power of those who do not count"*. Een consensueel, op management gebaseerd model is daarom niet gewoon een ander soort democratie, maar de negatie van iedere democratische basis voor politiek (Swyngedouw, 2007). Žižek maakt een observatie in dezelfde lijn: om verandering te bewerkstelligen en verzet te organiseren, is het inzicht nodig dat een situatie (bijvoorbeeld werkloosheid) geen toevallig, op zichzelf staand geval is, maar het onvermijdelijke gevolg van een bepaalde organisatie van de maatschappij.

Consensus dient dus per definitie de bestaande, hegemonische orde. Depolitisering is daarom een krachtig instrument in handen van de vandaag dominante neoliberale orde.

b) Economisering

De heersende consensus is volgens Žižek terug te brengen op de depolitisering van de economie en de algemene aanvaarding van kapitaal en marktmechanismen als neutrale procedures (aangehaald in: Dean, 2014, p. 266). Een centraal punt binnen depolitisering is de relatie tussen politiek en economie. Daar gaan we hieronder even op in.

De notie van de zelfregulerende markt is de basis om te veronderstellen dat de economie geen zaak is van de politiek. Ze kan overgelaten worden aan economen en technocraten, wiens enige taak er immers uit bestaat marktmechanismen te faciliteren. Eerder zagen we al dat zo'n idee een fictie is: ook een geliberaliseerde economie vereist staatsinterventie. Problematisch is vooral dat die beslissingsmacht onder het neoliberalisme wordt uitbesteed, waardoor ze grotendeels ontsnapt aan democratische controle en transparantie. Graebers (2011, pp. 363-364) tirade tegen de macht van financiële instellingen legt de vinger op de wonde: *"it is simply assumed that markets rise and fall mainly in anticipation of, or reaction to, decisions regarding interest rates by Alan Greenspan, or Ben Bernanke, or whoever is currently the chairman of the Federal Reserve."*

De economie gehoorzaamt geen natuurwetten en reguleert zichzelf niet. Als ze dan toch gestuurd moet worden, zou dat bij uitstek de taak van de politiek moeten zijn. De gedepolitiseerde economie is de *"fundamental fantasy' of postmodern politics"* (Žižek geciteerd: in Wilson & Swyngedouw, 2014). Om naar behoren politiek te kunnen voeren, is het dan ook noodzakelijk de economie te herpolitiseren (Wilson & Swyngedouw, 2014).

We volgen daarom Lazzarato in zijn kritiek op Badiou en Rancière (die nochtans ook een radicalisering van de democratie voorstaan) als hij hen verwijt te verwijzen naar de economie als losstaand van de politiek (Lanci & Vandeputte, 2014). In plaats daarvan stellen we voor de economie als integraal domein van de politiek te beschouwen. Het in stand houden van een vermeende scheiding dreigt alleen maar bij te dragen aan een economisering van de politiek en de gehele samenleving, en aan het verdwijnen van het politieke.

Naast de relatie tussen economie en politiek is commodificatie een tweede punt om aan te halen met betrekking tot economisering. We zagen eerder al dat het fenomeen een belangrijk mechanisme is binnen het neoliberalisme (Harvey, 2005; Daher, 2016). Het is ook interessant commodificatie door de bril van depolitisering te bekijken, omdat het een soort van 'apolitiek hervormen' toelaat: de geruisloosheid waarmee eigendomsrechten op steeds meer domeinen worden toegepast en waarmee ook sociale relaties als een goed worden beschouwd, doet haast vermoeden dat een onvermijdelijkheid in het spel is die niets met politieke keuzes te maken heeft. Maar land, arbeid of geld maken niet organisch deel uit van een markteconomie: commodificatie brengt daarom ook heel veel wetten en dwang met zich mee (Monbiot, 2016a). Een blik richting onderzoek dat eerder antropologisch van inslag is, kan een *eye-opener* zijn. Zo levert Mitchells (2002) onderzoek naar de genealogie van de Egyptische landbouwer, of dat van Peluso & Vandergeest (1995) naar de exploitatie van bossen in Zuid-Oost-Azië, inzichten op over de zeer geplande en politieke aard van het proces dat nodig was om land te herdefiniëren: van een gift van de aarde, beschikbaar voor de mens, tot privébezit of eigendom van de staat.

Zulke beschouwingen meenemen in een analyse is niet hetzelfde als pleiten voor anarchie. Het is vooral het in perspectief plaatsen van het huidige model, dat het gebrek aan verbeelding waaronder burgers en politici vandaag te vaak leiden maar wat graag in stand wil houden. Het volgende hoofdstuk gaat precies over dat idee dat er geen alternatief is, en de kracht ervan om gebeurtenissen en beslissingen te depolitiseren.

Vervolgens bespreken we hoe een nadruk op de moraal het politieke kan verdrücken (hoofdstuk 3). Daarna gaan we dieper in op de vorm die de liberale democratie onder de post-politieke conditie heeft aangenomen (hoofdstuk 4), en op de rol en het effect van *governance* en technocraten (hoofdstuk 5). Tot slot komt de depolitisering van geweld (hoofdstuk 6) aan bod, met betrekking tot zowel repressie als revolutionair geweld.

De theorie wordt vergezeld van illustraties, waarbij de focus ligt op hoe de Arabische revoluties door de neoliberale wereldorde zijn gedepolitiseerd.

2. TINA en het einde van de verbeelding

The tension between what is and what might be has disappeared.

Ira Chernus

In een onderzoek rond media en depolitisering wijst Maesele erop dat strategieën van depolitisering leiden tot “*moralizing and rationalizing dichotomies*” (geciteerd in: Pepermans, 2015, p. 29). Ideologisch conflict (en dus debat over alternatieven voor – bijvoorbeeld – neoliberale recepten) wordt daardoor op drie manieren bemoeilijkt: er wordt een onderscheid gemaakt tussen het mogelijke en het onmogelijke; er wordt bepaald wat legitiem is en wat niet; en de waarden en belangen die aan de grondslag liggen van een bepaald discours worden verborgen (Maesele aangehaald in: Pepermans, 2015).

Hoewel Maesele het enkel heeft over bepaalde narratieven en discoursen en deze thesis ook ingaat op ‘actievare’ processen van depolitisering (die dan wel onvermijdelijk van een apolitieke framing vergezeld zijn), is het een nuttig inzicht dat verder zal worden uitgewerkt in dit hoofdstuk. Het bespreekt hoe het discours van ‘geen alternatief’ geconstrueerd werd met betrekking tot de revoluties, hoe het heeft bijgedragen tot een depolitisering ervan, en waarom dat nuttig was.

Het mantra ‘*there is no alternative*’ moet met voorsprong de gemakkelijkste legitimering van het status quo zijn. Het wordt daarvoor dan ook zodanig veel gebezigd dat analisten het letterwoord TINA hebben geïntroduceerd. De oorsprong van de zinsnede vinden we niet toevallig bij het stichtend lid van neoliberalisme als beleidskompas: Margaret Thatcher. Zij had het destijds over economische recepten, maar onder het mom van TINA en “*policing as necessary*” kunnen veel politieke keuzes als onvermijdelijk worden verkocht (Dean, 2014, p. 263). De noodzaak kan net zo goed betrekking hebben op terreurdreiging als op historische schuldenlast of een concurrentieel deficit. Hoe dan ook heeft ze als kenmerk de gekozen maatregel tot enige rationeel denkbare of moreel aanvaardbare te maken.

TINA is in de eerste plaats een discours. Maar er is ook een ‘actievare’ component, die bestaat uit het koppig vasthouden aan dezelfde recepten – ook nadat die bijvoorbeeld herhaaldelijk gefaald hebben. Het idee dat er geen alternatief is voor hetgene wat in voege is en wat we kennen, duidt ook op een gebrek aan verbeelding. Daarmee is het niet langer alleen een discours dat bewust kan worden gebezigd door wie belang heeft bij het status

quo, maar ook een soort gemoedstoestand die met de neoliberale cultuur ingang heeft gevonden bij ruime lagen van de politiek en de gehele bevolking. Een cultuur waarbinnen mensen, onder de postmoderne conditie, het geloof in grote verhalen (en ironisch genoeg ook in waarheden in naam van ideologie) dreigen te verliezen.

a) Vals dilemma

TINA herleidt de realiteit tot wat Iyad El-Baghdadi (2014) treffend heeft omschreven als *false dichotomies*. In een opiniestuk voor *Foreign Policy* met de spitsvondige titel *Isis is Sisi Spelled Backwards* ontmaskert hij de keuze tussen al-Sisi en IS – tussen dictatuur en terreur – als een vals dilemma. In de context van de MENA is de gepercipieerde dreiging die uitgaat van de (politieke) islam een welkome bondgenoot voor het inperken van vrijheden. Prioritair is het vermijden van ‘islamofascisme’. Meegaan in zulk een ‘cynisch pragmatisme’ betekent volgens Žižek (2012, p. 99) echter de voorwaarden scheppen voor onze eigen dictators, ook in het Westen.

Uiteraard hebben de regimes in de MENA volop het register van de angst bespeeld om hun repressie als enige remedie voor chaos en terreur te verkopen. Vijf jaar na de hoopvolle start van de revoluties getuigt de Egyptische schrijver Ahdaf Soueif (2016) gedesillusioneerd in *The Guardian*: “*People feel they have tried what is available – revolution, political Islam – and nothing has worked. Where is the alternative, they ask. (...) The regime is trying to ensure that there is no alternative: associations are outlawed; student elections are cancelled; cultural spaces closed. Journalists and photographers and students and doctors and engineers endure harsh conditions in jail.*”

Maar volgens El-Baghdadi is er wél een alternatieve weg tussenin: wat net nodig is, is een publieke ruimte om die alternatieven te formuleren. Niet toevallig werd hij (El-Baghdadi is een activist en notoir *Twitteraar*) uit een land gezet dat amper één week na de coup van toenmalig generaal al-Sisi met een lening van 3 miljard dollar aan Egypte over de brug kwam (Werr, 2013). De golfmonarchieën en het Westen hebben zich trouwens opvallend eensgezind getoond in de nasleep van de revoluties. Wat hen daarbij vooral lijkt te binden zijn gemeenschappelijke economische belangen: die van de minste verandering.

Al-Anani (2014) hekelt in een bijdrage voor CNN in het voorjaar van 2014 hoe de Europese Unie en de Verenigde Staten toekijken hoe in Egypte een nieuwe dictatuur ontstaat. Het buitenlands beleid van de VS kan volgens hem worden teruggebracht tot het misplaatste argument dat de keuze er een is tussen stabiliteit en democratie. Dat gaat inderdaad op voor wat Egypte, Jordanië of Bahrein betreft, maar verleent de Amerikaanse politieke keuzes ook een coherentie die ze niet bezitten. Want waar co-gefinancierde stabiliteit onder al-Sisi in Egypte als minste kwaad moet doorgaan, was democratisering in Libië (en eerder Irak) wel het vaandel om dat land in chaos te storten. TINA kan dus net zo

goed ingeroepen worden voor de ondersteuning van een autoritair regime als voor het aanvallen ervan. Het problematische karakter van beide discoursen is de veronderstelde rationale of morele onvermijdelijkheid van de gemaakte keuze.

b) Economische continuïteit

Het is op dit punt aangewezen om nog eens het stokpaardje van Polanyi (2001) in herinnering te brengen, dat een zichzelf regulerende economie een eersteling is in de menselijke geschiedenis. Zulk historisch perspectief herleidt het idee dat er geen alternatief is voor een neoliberaal economisch model tot een weinig geloofwaardig verhaal. Nochtans is de grootste coherentie in het TINA-discours terug te vinden op het domein van economisch beleid. Daar slaat het stevast op de gekende neoliberale recepten: begrotingsorthodoxie, deregulering, privatisering.

Mossallem (2015) wijst in een evaluatie van het IMF-beleid in de Arabische Wereld na de revoluties echter op een belangrijke barst in dit discours. Eind 2011 schreef Christine Lagarde in een blogpost dat het IMF enkele belangrijke lessen heeft getrokken uit de Arabische Lente. Er waren moeilijkheden om met name de sociale dimensie in acht te nemen. In de woorden van Lagarde zelf: *“let me be frank, we were not paying enough attention to how the fruits of economic growth were being shared”* (geciteerd in: Mossallem, 2015, p. 4). In officiële communicatie van het IMF ging het van een focus op ‘groei’ naar ‘inclusieve groei’. Mossallem trekt bovendien een parallel tussen de wijziging in narratief na de financiële crisis van 2008 en die na 2011. Dat lijkt er op te wijzen dat ook het IMF de sociaal-economische frustraties, geworteld in de vanuit Washington gemonitorde SAP's, als belangrijke aanleiding van de revoluties heeft begrepen – en dat we zowel de financiële crisis van 2007-2008 als de Arabische opstanden als crisissen van het neoliberalisme kunnen beschouwen.

Recentelijk kreeg de TINA-doctrine nog een aanzienlijke symbolische knauw. Eerst concludeerden drie IMF-onderzoekers in een artikel met de titel *Neoliberalism: Oversold?* dat het vraagteken aan het eind eigenlijk best geschrapt kan worden (Ostry, Loungani & Furceri, 2016). Vervolgens bleek de OESO in haar jaarlijkse *Economic Outlook* tot gelijkaardige conclusies te zijn gekomen (Callewaert, 2016).

De vraag is echter of die aanpassingen van het discours zich ook in het beleid weerspiegelen. Het antwoord daarop lijkt – vrij eenduidig – negatief (zie o.a. Kentikelenis, Stubbs & King, 2016). TINA liet zich in de nasleep van de revoluties op economisch vlak niet zozeer meer in het discours voelen, maar wel in de praktijk. De mea culpa van het IMF ten spijt moet Mossallem (2015) besluiten dat de voorstellen om inclusie (het nieuwe narratief) te bereiken, geframed zijn rond groei in de private sector, financiële discipline, regressieve

belastingheffing en handelsliberalisering (de oude recepten). Hanieh (2012) kwam eerder al tot een soortgelijke conclusie. Regimes die zich goede hervormers tonen lijken bovendien sneller in aanmerking te komen voor steun op grond van andere redenen (zoals, in het geval van het Egypte van al-Sisi, stabiliteit en counterterrorisme) en worden amper voor het schenden van democratische principes of mensenrechten op de vingers getikt (Özdil, 2012).

Bogaert (2013) voegt eraan toe dat hulppakketten in het geval van Tunesië en Egypte onderhandeld werden met overgangsregeringen. De bijzonder assertieve wijze waarop financiële instellingen dat probeerden te doen in tijden van verandering en onzekerheid, doet denken aan de door Klein (2009) beschreven 'shockdoctrine'. Als directe tussenkomst in een revolutionair proces is dat immers ook een poging om de revolutie te sturen, en de ruimte die voor verandering vatbaar is te limiteren. De economische recepten moeten alvast dezelfde blijven. Rond de notie van een economische crisis werd bovendien een soort van *sense of urgency* gecreëerd waarbinnen het TINA-discours traditioneel goed kan gedijen. De onzekerheid die het idee dat de economie er slecht aan toe is met zich mee brengt, kan gemakkelijk worden benut (Armbrust, 2012).

Het herbevestigen van het besparingsparadigma van de *Washington Consensus* dreigt de offers van de revolutie te vergeefs te maken (Kaboub, 2013): de hervormingen in de politieke (en institutionele) sfeer raken immers niet aan de kern van de revoluties, noch aan de hegemonie van de huidige wereldorde. Volgens Žižek (2012) is het radicaal emancipatoire potentieel van de Arabische revoluties daarmee ten dele vernietigd.

De continuïteit in economisch beleid is echter niet enkel zichtbaar binnen de internationale financiële instellingen (IFI's). Ook nieuwe machthebbers in de regio zelf vallen terug op de oude recepten, al hebben ze dan soms – zoals in het geval van het Tunesische Ennahda – stevig oppositie gevoerd tegen de vorige regeringen.

De verklaringen hiervoor kunnen we op verschillende vlakken zoeken. Een eerste is de afhankelijkheidssituatie waarin veel economieën uit de MENA zich bevinden. Met torenhoge schulden is er vaak geen andere optie dan leningen aangaan. IFI's spelen handig op die nood in en planten aan de hand van opgelegde voorwaarden de neoliberale logica verder in. In het licht van die mondiale machtsverhoudingen is het voor elites in de MENA al gauw interessanter om als gecoöpteerde van de neoliberale orde mee de vruchten van het mondiaal kapitalisme te plukken, dan om – in de geest van Nasser – een alternatief te proberen formuleren. Met het einde van de Koude Oorlog – en dus het wegvallen van een supermacht die zich bereid toont om zo'n alternatief financieel en militair te steunen – is die optie nog minder aantrekkelijk. De monarchieën uit de Golf zijn de voornaamste andere donoren, maar zij vertoeven zelf ook in het hart van de neoliberale mondiale economie.

Lenen in de Golf betekent onvermijdelijk ook de deur openen voor Qatarese of Saudische privé-investeerders.

Voor Kaboub (2013) moeten dan ook eerst enkele belangrijke institutionele barrières gesloopt worden om echte verandering te kunnen bekomen. Hij wijst op de hierboven aangehaalde afhankelijkheidsrelatie, corporatisme, een repressief en corrupt veiligheidsapparaat en het gebrek aan reële democratie.

c) Het einde van de verbeelding

Een derde aspect van TINA heeft te maken met wat we als een tekort aan, of zelfs het einde van, de verbeelding kunnen omschrijven. Het is die verbeelding die Mouffe (2005) en Badiou (2012) niet kunnen vinden in het kamp van links, die de *soixant-huitards* in mei '68 proclameerden met de slogan "*soyons réalistes, demandons l'impossible*". De verbeelding waar Žižek (2012) naar op zoek is als hij oproept tot 'gevaarlijk dromen'; "*(it) is the art of the impossible – it changes the very parameters of what is considered 'possible' in the existing constellation*" (Swyngedouw, 2007, p. 70). Mitchell (1999) schreef al aan het eind van vorige eeuw dat het noodzakelijk was om te voorkomen dat men mensen kon beletten zich te organiseren, over hun toekomst te beslissen en de corruptie en onrechtvaardigheid aan te klagen. Zulke eisen zijn immers geen nieuw of radicaal idee; ze zijn simpelweg niet zichtbaar door "*the narrow window of the neoliberal imagination*" (Mitchell, 1999, p. 32). Dan komt het erop aan dat venster te verbreden, de lijn tussen wat mogelijk en wat onmogelijk is opnieuw te definiëren (Žižek, 2012). Want blijven we binnen het neoliberale denkkader, dan lijkt de onvermijdelijkheid van de beproefde recepten inderdaad stand te houden – en TINA dus te kloppen. Alle pogingen om het gekende model te doen werken zonder de onevenwichten waarop het rust aan te pakken, leiden immers tot besparingspolitiek (Mason, 2013).

Vrees voor onzekerheid en verandering staan echter radicale alternatieven in de weg. De angst om te falen is zo groot, dat angst voor echte verandering hetgeen is wat overblijft (Wilson & Swyngedouw, 2014, p. 310). Die denkwijze wordt voortreffelijk geïllustreerd door de Franse journaliste Elisabeth Lévy, wanneer ze in een interview met *Le Figaro* de *Nuit Debout* beweging ervan langs geeft. Na eerst het bestaan van "*une brutalité du capitalisme*" te erkennen, maakt ze nadien toch de – negatieve – keuze voor het status quo: "*Parce que, s'il faut choisir, je préfère tout de même la violence du capitalisme à celle de la société sans classes dont rêve Lordon*" (Devecchio, 2016). Ongeacht het maatschappijmodel dat Lordon voor ogen heeft, of de aanpak waarmee *Nuit Debout* iets hoopt te bereiken, slaat Lévy de bal grondig mis door precies hun '*jusqu'au-boutisme idéologique*' te veroordelen, als zou dat de huidige orde net een welkom alibi bezorgen om meer van hetzelfde te doen.

Daarbij gaat ze voorbij aan het te gemakkelijk vergeten feit dat ook de vorm die het kapitalisme vandaag aanneemt een hoog ideologisch project is (Monbiot, 2016a).

d) Radicalisering

Een laatste aan te halen punt in de beschouwing van het TINA-discours zijn de gevaren ervan. Om die tegen te gaan, is er nood aan een radicalisering van het politieke en de democratie.

Observatoren van de revoluties hebben in nabeschouwingen vaak genoeg teleurgesteld geconcludeerd hoe de opstanden in geweld (Syrië, Libië, Jemen) of contrarevolutie (Egypte) zijn geëindigd. We kunnen ons verstoppen achter een oriëntalistische reflex om de schuld voor die ontarding bij de Arabische bevolkingen, die niet klaar zijn voor democratie, te leggen (Al Hasan, 2012). Maar zoals al aangehaald, zijn ook steeds meer mensen in het Westen vervreemd van de politiek. De effecten van de depolitisering in de MENA de voorbije decennia moeten in elk geval in de analyse van de (post-)revolutionaire ontwikkelingen worden meegenomen. Het is geen toeval dat in Tunesië, waar de revolutie en transitie vooralsnog het vlotst verlopen zijn, het middenveld – en in het bijzonder de vakbond UGTT – goed ontwikkeld was (Dalacoura, 2016). Syndicale- en middenveldorganisaties kunnen sterk bijdragen tot de politisering van maatschappijen. Het indammen van onder andere de *Egyptian Trade Union Federation* (ETUF) is één van de prioriteiten van het binnenlands beleid van al-Sisi, en de repressie ervan was ook onder Moebarak een stuk effectiever dan in Tunesië. In Egypte werden vakbonden de voorbije decennia zo het doelwit van politieke contestatie in plaats van drijvende kracht achter hervormingen (Abdalla, 2016).

Dat er na de revoluties geen goed georganiseerde oppositiebewegingen klaar stonden om voor een vervolg te zorgen, hoeft daarom niet echt te verwonderen. In de MENA hadden de ‘dood van de politiek’ en de triomf van het neoliberalisme een vacuüm achtergelaten dat met culturalistische ideologieën – in de eerste plaats islamisme – werd opgevuld¹⁰ (Khalil, 2015). Neoliberaal hervormingen hebben er immers niet alleen de economie gestructureerd, maar ook de politiek zelf geherdefinieerd.

De uitkomst van de revoluties herinnert ons er zo nog eens aan dat de Arabische Wereld (en het Westen net zo goed) minder TINA en meer politisering kan gebruiken. Kundnani

¹⁰ Een belangrijke nuance daarbij is dat ook veel middenveldorganisaties – met politiserend potentieel – in de MENA islamitisch geïnspireerd zijn. Die allemaal wegzetten als fundamentalistisch religieus zou op zichzelf een vorm van depolitisering zijn.

(2015) benadrukt dat we het recht om te dromen van een andere wereld moeten beschermen en een plek moeten bieden aan radicale politiek. Repressieve anti-terreurmaatregelen staan die mogelijkheid net in de weg.

Hoe dan ook mag de poging om een echt alternatief te formuleren voor zowel de neoliberale dogma's als dictatuur of terrorisme niet gestaakt worden. Anders zal de gewelddadige vorm van verzet te vaak de enige zijn die overblijft.

Op het moment dat volkeren in de MENA een historisch verzet organiseerden en zich verenigden rond duidelijke eisen voor politieke en sociaal-economische verandering, heeft het Westen – het enthousiasme en de retoriek over de 'Arabische Lente' ten spijt – toch vooral het signaal gegeven dat er geen echt alternatief is. Geopolitiek komt dat tot uiting in de verstandshuwelijken met autoritaire regimes en de aarzelende houding ten opzichte van hervormers; op economisch vlak wordt het belichaamd door de herbevestiging van het besparingsparadigma van de *Washington Consensus*. Ook waar op politiek-institutioneel vlak wel degelijk reële stappen zijn gezet, is er maar weinig garantie op de van onderuit gewenste verandering, in de geest van de revoluties. Het uitgangspunt blijft immers steeds het neoliberale model van een doorgedreven markteconomie en een specifieke invulling van wat democratische besluitvorming juist inhoudt¹¹. Wie eisen formuleert buiten dat nauwe kader, dreigt al gauw als illegitieme politieke actor te worden weggezet (Swyngedouw, 2007).

Op wie dan wel over de nodige realiteitszin beschikt of legitieme eisen formuleert, is geen eenduidig profiel te kleven. De vereiste is dat de consensus niet te fel wordt uitgedaagd. Naargelang de context kan die best worden bewaakt door steun aan een regime of de oppositie, meestal uitgelegd in rationeel-economische, veiligheids- of morele termen. Over dat laatste handelt het volgende deel.

¹¹ Zie ook deel 2, hoofdstuk 4.

3. De instrumentalisering van de moraal

Si nous intervenons aux côtés des pays arabes ce n'est pas au nom d'une finalité que nous chercherions à imposer au peuple libyen mais au nom de la conscience universelle qui ne peut tolérer de tels crimes.

Nicolas Sarkozy

Wat er volgens Mouffe aan de hand is vandaag is niet het verdwijnen van de conflict dimensie van 'het politieke', maar de tendens om het politieke uit te spelen in het morele register. Zo'n framing heft de tegenstellingen (antagonismen) in de maatschappij niet op, maar vat ze in morele termen. In plaats van een (politieke) strijd tussen 'links' en 'rechts', wordt het er één tussen 'goed' en 'kwaad' (Mouffe, 2008). Over die begrippen valt maar moeilijk te discussiëren.

Hieronder gaan we eerst wat verder in op het gebruik van zulke categorieën in de nasleep van de Arabische revoluties. Vervolgens staan we stil bij het gevaar van de instrumentalisering van 'universele' waarden voor (geo)politieke of economische doeleinden, meer bepaald het *responsibility to protect* (R2P) principe ter legitimering van militaire interventies.

a) Goed en kwaad

Staats- en regeringsleiders en buitenlandministers van over de hele wereld, Europa en de Verenigde Staten voorop, spraken in de maanden volgend op de revolutiegolf hun steun uit aan de moedige bevolkingen die brute en corrupte dictators van de macht wilden verdrijven (tenminste toch in sommige landen). Daarmee werden de straatprotesten geframed als een opstand van 'goede revolutionairen' tegen 'slechte regimes'. Hoewel een duidelijke eis inderdaad het aftreden van bepaalde dictators was, dreigt zo'n lezing voorbij te gaan aan andere belangrijke dynamieken. Figuren als Mubarak en Ben-Ali waren, naast kleptocratische autoritaire leiders, ook de verpersoonlijking van een bepaald systeem – een systeem dat door de Verenigde Staten, de EU en haar lidstaten en internationale instellingen decennialang actief mee in stand gehouden is, en dat steunt op Westerse belangen op vlak van veiligheid en economie (o.a. Hollis, 2012; Greco, 2013).

De focus op de verdorven aard van individuen aan het roer nodigt echter niet uit tot veel systeemkritiek. Voor Žižek (2012) is de kern precies dat het systeem mensen aanmoedigt

om corrupt te zijn. De essentie van de nadruk op moraliteit (van corrupte enkelingen) is voor Žižek dan ook om een ruimere kritiek (op het kapitalisme) te voorkomen. De focus op personen (bijvoorbeeld op Mubarak en de clan eromheen) past binnen de framing dat de revolutie in Egypte er één was tegen corruptie en *red tape*, in plaats van tegen meer systemische kenmerken; dat armoede en ongelijkheid gecreëerd werden “*due to the absence of capitalism rather than under its normal functioning*” (Hanieh, 2012, p. 128). Zoals Parker & Debruyne (2015) aantonen met betrekking tot Jordanië, moet het viseren van corrupte individuen en *crony capitalism* tijdens de eerste maanden van protest vooral begrepen worden als een strategie om de aandacht van het echte voorwerp van de contestatie af te leiden: het neoliberale project, met al zijn contradicties, waarbinnen die praktijken net zo goed als een *best practice* beschouwd zouden kunnen worden.

Armbrust (2012, p. 121) heeft het over een ‘*witchcraft mode of thinking*’ in de dominante analyses: niet de magie is fout, maar de sjamaan. Zulke narratieven suggereren dat niet het neoliberalisme, maar een foute toepassing of weigering ervan het probleem was. Nochtans is de economische malaise in de MENA niet het gevolg van *backwardness* of een gebrek aan integratie in de mondiale economie, maar net van die integratie zelf (Bogaert, 2013; Khalil, 2015). Depolitiserende narratieven die er een goed-tegen-kwaad sprookje van maken gaan aan die realiteit voorbij, en scheppen bovendien de voorwaarden voor het misleidende geloof dat na *regime change* alles anders wordt.

De tweedeling tussen goede betogers en slechte dictators bleek bovendien niet overal een bruikbaar onderscheid. In het geval van Jemen en Bahrein, bijvoorbeeld, haalde het grotere kwaad dat Iran representeert het van de ‘universele’ rechten van de grotendeels sjiiitische opposanten, een intentieverklaring in andere zin van Obama ten spijt (The White House, 2011). Het Westen, vaak met objectief belang bij het status quo, zocht in het kluwen van revolutionaire groepen naar bondgenoten die *politics as usual* wilden voortzetten (of maakte, in het geval van Libië, net van de gelegenheid gebruik om met het verleden te breken). Morele en culturalistische categorieën verhulden dat de opdeling van de opposanten (en de beslissing om ze steun te verlenen of niet) op basis van politieke belangen werd gemaakt. Volgens diezelfde logica dreigen culturalistische narratieven over de Arabische revoluties de achterliggende sociopolitieke relaties te depolitiseren (Borg, 2016). Zo werpt Akçali (2016) de vraag op waarom in alle beschouwingen over de revoluties de categorie ‘klasse’ zo weinig aan bod komt. Dat er opvallend weinig in die termen over wordt gesproken lijkt het voortbestaan van een soort ‘*arab exceptionalism*’ te voeden – een narratief dat op zijn beurt weer een depolitiserende invloed heeft, onder meer omdat het uitsluit dat er lessen zijn te trekken voor het Westen uit gebeurtenissen in de Arabische Wereld. Culturalisme, met zijn essentialistische kijk op maatschappijen, heeft

weinig aandacht voor de constructie van machtsrelaties en kan een excuus bieden voor het status quo (Borg, 2016).

Een andere frequent gebruikte opdeling van opposanten is die tussen seculieren en islamisten. Die categorieën waren niet in elke context of op elk moment evenzeer van tel, maar konden zo nodig wel weer meer gewicht krijgen. De gewelddadige opflakkingen van conflict tussen seculieren en islamisten, die op Tahrir in Caïro of Duwwar al-Dakhilliyeh in Amman aanvankelijk verenigd waren, hebben het potentieel voor politieke en sociaal-economische verandering trouwens ook grondig ondergraven. Dat de revoluties in sommige gevallen tot dergelijke *identity politics* zijn verzand is niet eenduidig te wijten aan factoren van buitenaf, maar regimes in de MENA spelen er wel handig op in. Conflictpotentieel verleidt tot een verdeel-en-heers-politiek en vraagt vooral om kortdurend leiderschap. Temidden van het bouwen aan stabiliteit of het timmeren aan economische heropleving raken de echte eisen van de revolutie intussen ondergesneeuwd.

Een opdeling tussen diegenen die de 'seculiere waarden' van het Westen delen en zij die ze verwerpen is hoe dan ook problematisch. Ze behoudt immers steeds het Westen als referentiepunt en vernauwt daarmee de '*window of imagination*' en het kader van wat mogelijk is. Zo'n discours is ook eenvoudig te instrumentaliseren: wat niet binnen dat kader past, is ondemocratisch.

Volgens Ramadan (2012) schuilt er daarom ook een gevaar in het discours dat zich net heel sterk afzet tegen culturalisme en *arab exceptionalism*. Het idee dat de Arabische Wereld net zo goed in staat is om de weg van het Westen in te slaan – en dat de revoluties ook een eis in die zin zijn – maakt het moeilijk om iets helemaal nieuws te produceren, dat los staat van de orde die door de politieke en economische machtscentra wordt opgelegd.

We kunnen dan niet langer spreken over klassiek orientalisme, waarbij verschil een ruimtelijk gegeven is, maar wel over een variant die verschil in de tijd inschrijft. De Arabische Wereld doorloopt dezelfde lineaire geschiedenis als het Westen, richting dezelfde lotsbestemming, maar loopt alleen wat achter (Borg, 2016). Binnen dat discours moet naar de oorzaken en eisen van de revoluties niet lang gezocht worden. 'Zij' willen worden zoals 'wij'. En daar hebben ze ook recht op.

b) Mensenrechten, R2P & militaire interventie

Wanneer we het hebben over de instrumentalisering van waarden in de wereldpolitiek, kunnen we niet om het concept 'mensenrechten' heen. De basis voor het principe zoals we het vandaag kennen is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, aangenomen door de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in 1948.

Mensenrechten gingen echter pas een echt belangrijke rol spelen vanaf de jaren 1980. Sindsdien heeft de specifieke neoliberale conceptie van mensenrechten volgens Harvey (2005) een hegemonische positie verworven. Niet alle mogelijke rechten worden even vurig nagestreefd: *“Between equal rights force decides”* (Harvey, 2005, p. 182).

Macht, en zelfs geweld, spelen opvallend vaak hun rol als het om mensenrechten gaat. In het geval van de Arabische revoluties biedt de Libische *case* het beste voorbeeld.

Het regime van Kadhafi in Libië was omwille van verschillende redenen een doorn in het oog van de Verenigde Staten en enkele Europese landen. Waarnemers hebben onder andere gewezen op de nationalisering van Libische olie vanaf de jaren 1980 (Capasso, 2014) en monetaire motieven in verband met Kadhafi's plannen voor een nieuwe munt om olie te verhandelen ten koste van de dollar en de positie van de Franse frank in Afrika (Swanson, 2011; Hoff, 2016). Feit is dat de wispelturige Kadhafi, die toegevingen afwisselde met een sterke assertiviteit, niet de rol van betrouwbare partner voor het Westen vervulde zoals Mubarak of Ben Ali dat deden.

Dat belette westerse landen evenwel niet om tot zeer kort voor de militaire interventie zaken te doen met de kolonel. In het bijzonder Italië had Libië tot nationale hofleverancier van olie en gas gemaakt (Segreti, G. & Pfeifer, S., 2011). Niet alleen brandstoffen, maar ook wapens werden verhandeld. Libië is een schrijnend voorbeeld van de logica die de wapenindustrie en oorlogseconomie in leven houdt. Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Canada – de vier belangrijkste leden van de internationale coalitie – verkochten in de jaren voor de interventie alle vier nog wapens aan Kadhafi; in het ‘topjaar’ 2009 deden Europese staten dat voor een totaal bedrag van 350 miljoen euro (McKie, 2011; Swanson, 2011). Vervolgens werd op die wapens een fortuin aan bombardementen los gelaten. Het is een illustratie van de stelling van LeVine (2015, p. 194) dat onder het neoliberalisme in de MENA een soort van *‘self-perpetuating war and profit machine’* gecreëerd is.

Als transitland op de Afrikaans-Europese migratieroute was Libië ook een belangrijke partner voor de Europese Unie om de immigratie naar Europa in te perken. In oktober 2010, amper vijf maanden voor de NAVO-interventie, werd door de Europese Commissie nog een deal gesloten die Kadhafi 50 miljoen euro beloofde om te investeren in de opvang van vluchtelingen. Maar de kolonel zelf, die zich zeer goed bewust was van de *leverage* van Libië, had in augustus van dat jaar nog een som van vijf miljard euro gevraagd *“to prevent Europe from turning black”* (Pop, 2015). Dat was opnieuw een waarschuwing aan het Westen dat Kadhafi meer wilde zijn dan een te coöpteren partner.

De onrust die de revoluties met zich mee brachten en de inderdaad erg agressieve houding van Kadhafi ten opzichte van de Libische bevolking boden een goede aanleiding om Kadhafi

te verwijderen en in Libië iets nieuws te kunnen opbouwen. Een militaire interventie werd het middel. Wat deze thesis vooral interesseert is hoe ze werd verpakt in een discours van mensenrechten, verheven tot morele roeping en aldus van haar politieke motieven ontdaan. Aan de interventie in Libië ging een doorgedreven ontmenselijking en demonisering¹² van Kadhafi vooraf (Capasso, 2014). De nadruk op irrationaliteit en het ontkennen van zijn handelingsbekwaamheid zorgde ervoor dat het regime van de kolonel niet als drager van politieke alternatieven bekeken hoefde te worden. Het zou misschien al te cynisch zijn om ervan uit te gaan dat een dreigend bloedbad in Benghazi niet werd meegenomen in de overweging, maar evenzeer naïef om ze als enige motief voor de door de NAVO gecoördineerde inval te beschouwen. Toch werd de militaire interventie in Libië de eerste in de geschiedenis die door de VN-Veiligheidsraad op grond van het R2P-principe werd toegestaan.

Het R2P-principe werd op de *World Summit* van de Verenigde Naties in 2005 unaniem aangenomen door de Algemene Vergadering. Het gaat om een engagement om mensen te beschermen tegen genocide, oorlogsmisdaden, etnische zuiveringen of misdaden tegen de mensheid, indien het betreffende land die bescherming niet kan of wil bieden. Als laatste redmiddel mag daarbij desnoods tot het ontplooiën van militaire macht worden overgegaan. De internationale gemeenschap behoudt zich dus het recht voor om enkele universele, onaantastbare rechten desnoods met geweld op het soeverein grondgebied van een staat af te dwingen.

Net omwille van de enorme impact die oorlogsvoering met zich mee brengt, zou er op zijn minst een bijzonder grondig debat aan vooraf moeten gaan op verschillende niveaus. Oorlog – voor sommigen de verderzetting van politiek met andere middelen, voor anderen de kern ervan, maar in elk geval ontegensprekelijk voorzien van een politieke dimensie – wordt vandaag uitgelegd in, in essentie, apolitieke termen. Om het met Schinkel (2015) te zeggen: *“De macht ter dood te brengen verdient een politieke strijd voorbij de holle retoriek over onze ‘waarden’”*. Toen de Belgische regering Michel I in mei 2016 besloot om naast Irak ook Syrië te gaan bombarderen, ging daar echter zelfs niet eens een parlementair debat aan vooraf. De goedkeuring voor deelname aan de interventie in Libië werd gegeven door een regering in lopende zaken, weliswaar met (late) goedkeuring van het parlement.

Carl Schmitt (2008) waarschuwde er al in 1929 voor dat ‘menschelijkheid’ – in wezen geen politiek concept – een nuttig ideologisch instrument van imperialistische expansie kan zijn. Hij merkte ook nog op dat oorlog gerechtvaardigd in morele termen vaak bloediger is dan

¹² Voor interessante achtergrond bij het concept, zie Barker, R. (2007). *Making Enemies*. New York: Palgrave MacMillan.

een openlijk geopolitiek gemotiveerde strijd: het gaat er niet meer om de vijand (*enemy*) te verslaan, maar om hem te vernietigen (als *foe*). De beelden van een afgeslachte kolonel Kadhafi die de wereld rond gingen (maar net zo goed het dumpen van Bin Laden in de zee) laten zien dat in die woorden heel wat waarheid zit. Swanson (2011) merkt bovendien zeer terecht op dat, al was Kadhafi de reïncarnatie van Hitler, “*you can’t really fight a war against one person*”.

Voor Borg (2016) is het universele verlangen naar mensenrechten de basis waarop het door de Verenigde Staten en Europa vaak gebezigde *liberal civilizing narrative* rust. De reden daarvoor is dat mensenrechten ‘*master signifiers*’ zijn die garanderen dat het Westen weet wat de protestbewegingen willen. In lijn met de idee dat het Westen drager is van een emancipatorisch discours, en in de eigen geschiedenis al een groter deel van het emancipatorische proces heeft doorlopen, wordt het faciliteren ervan elders een morele roeping (en dus geen politieke keuze). Het is daarom een narratief dat interventie mogelijk maakt wanneer te ver van het gekende model wordt afgeweken (Borg, 2016). Zo wordt het mogelijk ook een handig instrument ter bevordering van het neoliberale status quo. Een klein uittreksel uit een toespraak van toenmalig *Secretary of State* Hillary Clinton op een gala-avond voor hooggeplaatste militairen is een prima illustratie van het discours dat Borg voor ogen heeft: “*as Americans, we have a special opportunity and obligation in this interdependent, interconnected world to stand up for the universal rights and dignity of every person; (...) and also, frankly, to model*” (Clinton, 2012).

De geschiedenis bracht voldoende catastrofes, de Rwandese genocide in 1994 voorop, die het in het leven roepen van R2P aannemelijk maken. Het principe dreigt echter ernstig gecompromiteerd te worden door de instrumentalisering ervan voor imperialistische doeleinden. De wereld opdelen in goed en kwaad is verstandig noch onschuldig, omdat de realiteit eenvoudigweg een stuk complexer is. Contradicties zijn dan onvermijdelijk. Bij soortgelijke situaties als in Libië werd in het verleden om geopolitieke redenen niet steeds zo kordaat opgetreden. En zelfs binnen de *case* van Libië bleek het R2P-principe kort na de start van de interventie niet op te gaan voor Afrikaanse Libiërs die slachtoffer werden van etnische zuiveringen door rebellengroepen (Prashad, 2012). Vijf jaar later is het in de chaos waarin Libië verzand is – maar net zo goed in Syrië, Irak of Jemen – nog vele malen moeilijker geworden om partij te kiezen.

Oorlogsvoering weer onderwerp maken van een grondige politieke strijd en contestatie, opdat de achterliggende belangen beter en voor een breder publiek kunnen worden geïdentificeerd, zou alvast een belangrijke stap zijn om in de toekomst meer van zulke ‘vergissingen’ te voorkomen en misbruik tegen te gaan.

4. De neoliberale consensusdemocratie

The key feature of consensus is the annulment of dissensus...the end of politics.

Jacques Rancière

Een moeilijkheid voor wie het oneens is met wat het neoliberalisme voortbrengt, is dat het neoliberale discours sommige termen heeft 'gekaapt' die in hun zuivere vorm net nuttig zouden zijn om het te bestrijden. Vrijheid, zo hebben we gezien, is er daar één van. Een andere is democratie.

De democratie waarover vandaag meestal gesproken wordt in het Westen, is een electorale democratie met een meerpartijensysteem, een vrije markteconomie en aandacht voor individuele rechten (Mouffe, 2009). Een voorbeeld van wat democratie zou moeten inhouden vinden we bijvoorbeeld terug in het derde criterium van Kopenhagen. De politieke voorwaarde om aanspraak te kunnen maken op lidmaatschap van de Europese Unie is beschikken over stabiele instituties die democratie, *rule of law*, toepassing van mensenrechten en respect voor minderheden garanderen¹³.

Het zijn dus instituties die de voorwaarden moeten scheppen voor een goed werkende democratie. Een grondige studie van democratiemodellen ligt buiten het opzet van deze thesis, maar hieronder willen we wel twee manieren aanhalen waarop de dominante, institutionele benadering van de democratie een instrument kan zijn ter bevordering van het relatief apolitieke status quo. Enerzijds dreigt de focus op instellingen een reductionisme mee te brengen dat de aandacht voor allerlei reële machtsverhoudingen of voor het politieke naar het achterplan verdringt. Met betrekking tot de internationale reacties op de Arabische revoluties is de nadruk op het institutionele, gevat in de vraag om een '*orderly transition*', daarnaast een manier om de revoluties een bepaalde richting uit te sturen en het radicalere potentieel ervan te ondermijnen. Kosmetische hervormingen dreigen dan de echte eisen van de revolutionairen te doen ondersneeuwen.

¹³ Zie http://ec.europa.eu/enlargement/policy/glossary/terms/accession-criteria_en.htm.

a) *Orderly transition*

Onmiddellijk na de revoluties was vanuit de Verenigde Staten en Europa doorgaans het geluid te horen dat de landen in de MENA recht hadden op democratie. Maar geconfronteerd met snelle, onverwachte omwentelingen in de regio bleef toch ook de bezorgdheid bestaan dat volkeren in de MENA daar niet klaar voor zouden zijn. Schwedler, Stacher & Philbrick Yadav (2012) merken op dat zo'n benadering neerkomt op democratie meten aan zijn *output*: niet de keuzevrijheid van het volk is belangrijk, wel of de uitkomst van hun keuze overeenkomt met wat het Westen graag zou willen. Een '*orderly transition*' is er één die niet alleen de vrede en stabiliteit in het betreffende land moet verzekeren, maar ook op internationaal niveau *politics* – en vooral *business* – *as usual* moet kunnen verderzetten. De nadruk werd in de nasleep van de revoluties dan ook gelegd op technische aspecten van democratische hervormingen.

Die hervormingen zijn te vaak vooral kosmetisch van aard: zo hebben de toegevingen van het regime in Bahrein of Marokko niet voor de substantiële verandering gezorgd die door betogers in 2011 – en later af en toe opnieuw – geëist werd. Dat kadert in de 'liberale geest', zoals omschreven door Žižek (2007): keuzevrijheid voor het individu, zolang die kleine keuzes de sociale en ideologische balans niet verstoren – en dus geen te grote verandering bewerkstelligen. Het feit blijft dat de hervormingen die worden gepromoot neoliberaal getint zijn, en naast eerlijke verkiezingen vooral een vlotte werking van de markt moeten verzekeren.

Daarmee vervallen de VS en Europa in een oud zeer. Want ook voor de revoluties werden democratiseringsprogramma's – bijvoorbeeld die van de EU – al fel bekritiseerd omwille van hun enge focus op verkiezingen. Die past vooral goed binnen het neoliberale idee van een zogeheten kleine staat en beperkte publieke controle (Wetzels & Orbie, 2012). De democratiseringsindustrie blijft, mogelijke goede bedoelingen ten spijt, binnen de huidige machtsverhoudingen een erg belangrijk instrument voor de export van het hegemonische neoliberale model.

Hanieh herinnert eraan dat, gezien autoritarisme in het Midden-Oosten lange tijd de norm was, het aanmoedigen van institutionele hervormingen zeker in die regio gemakkelijk als democratisch kan worden bestempeld (Bogaert, 2013). Redeneren we in termen die door Hannah Arendt (1963) gehanteerd worden in haar bekende *On Revolution*, zouden we kunnen stellen dat het Westen tijdens de revolutiegolf in sommige gevallen '*liberation*' heeft gesteund, maar geen '*freedom*'.

b) De neoliberale institutionele basis

De neoliberale institutionele basis heeft verschillende kenmerken. Neoliberalisme heeft de staat niet doen verdwijnen, maar getransformeerd. Dat laat zich onder andere voelen in de balans tussen de uitvoerende en rechterlijke macht enerzijds en die van de representatieve democratie anderzijds; tussen de macht van het kapitaal en die van het middenveld (Harvey, 2005).

Mouffe (2000) onderscheidt met betrekking tot de democratie twee liberale hoofdparadigma's: het aggregatieve en het deliberatieve model. Het eerste is datgene zoals we het vandaag op de meeste plekken kennen en legt de nadruk op het electorale proces waarbij mensen kiezen tussen verschillende politieke partijen, die in feite 'aggregaties' van voorkeuren en belangen zijn. Het tweede reageert hiertegen en legt de nadruk op de zoektocht naar ethiek en normen doorheen politiek debat. Voor Mouffe komen ze neer op enerzijds de logica van de markt, anderzijds die van de moraal (Mouffe, 2008). Beide kunnen instrumenten in handen van de neoliberale orde zijn.

Het marktdenken dat integraal deel uitmaakt van de liberale democratie vandaag heeft grote implicaties. Een markteconomie kan enkel functioneren in een markt-maatschappij: de controle van de markt over de economie "*means no less than the running of society as an adjunct to the market*" (Polanyi, 2001, p. 60). Polanyi neemt daarbij vooral de institutionele scheiding tussen economie en politiek op de korrel.

Vandaag is net het vermogen om economische besluitvorming uit de politieke sfeer weg te halen een grote kracht van depolitisering. Niet 'de politiek' – bij uitstek belichaamd door volksvertegenwoordigers in parlementen, hoewel ook dat een enge interpretatie is – maar technocraten, economen, de zakenwereld en tot op zekere hoogte de uitvoerende macht gaan over economische zaken. De politiek legt het zo meer en meer af tegen de economie, terwijl de economie eigenlijk net het kerndomein van de politiek is. Doorheen democratische instrumenten kunnen mensen immers net de economie sturen opdat ze aan hun noden tegemoet zou komen (Block, 2011). Ontdaan van reële beslissingsmacht over essentiële delen van de maatschappelijke ordening, kunnen zelfs de best georganiseerde parlementen het bestaan van een democratisch deficit niet uitsluiten. Onder andere *multilevel governance* zorgt voor de nodige institutionele *lock-ins* om het politieke – onder controle van de democratie – van het economische gescheiden te houden (Daher, 2016).

Kaboub (2013) behandelt in een analyse van de Arabische revoluties precies het belang van die institutionele component. Hij waarschuwt dat *regime change* in de MENA onvoldoende is om aanzienlijke reële verandering te garanderen. Tariq Ramadan temperde wat dat betreft in 2011 al de verwachtingen wanneer hij het had over "*a resilient institutional*

structure (...) that is designed to maintain the status quo" (geciteerd in: Kaboub, 2013, p. 540). Draaien we Kaboubs vereisten voor een post-neoliberale maatschappij om, komen we uit bij de institutionele barrières (eigen aan het neoliberale democratiemodel) die verandering in de weg staan: financiële afhankelijkheid van internationale instellingen, verregaande privatisering, een repressief veiligheidsapparaat, nauwelijks transparantie en een corporatistische *deep state*.

De *black box* waarbinnen allerhande deals zo buiten enige democratische controle om kunnen geregeld worden, is dan ook niet zozeer het gevolg van corrupte Arabische koningen, sjeiks of sultans als van een geïnstitutionaliseerd systeem. Een voorstel als dat van het *Investor-State Dispute Settlement* (ISDS), waarvan sprake tijdens de onderhandelingen over het *Transatlantic Trade and Investment Partnership* (TTIP), kadert goed binnen diezelfde logica. In naam van de economie zou ISDS het domein van democratische besluitvorming vernauwen, een transparant en onafhankelijk rechtssysteem op de helling zetten en zodoende aan de soevereiniteit van parlementen en wetten raken (Monbiot, 2015). Een vorig jaar aangenomen *Deregulation Act* in het Verenigd Koninkrijk stelt dat alle regelgeving aandacht moet hebben voor "*the desirability of promoting economic growth*" (Monbiot, 2016b); ook voor de Europese Commissie onder Jean-Claude Juncker zijn jobs en economische groei de facto toetssteen voor elk initiatief (zie o.a. Juncker, 2014). Die voorbeelden illustreren opnieuw dat ook in Europa en de Verenigde Staten, al mag de democratie er in naam dan nog zo bloeien, grondig debat over essentiële thema's en beleidsdomeinen vaak ontbreekt.

c) Consensusdemocratie

Bijgevolg identificeert Alain Badiou de onderliggende logica van het consensusmodel als die van de eenpartijstaat: "*since all accept the logic of the existing capitalist order, market economy and so forth, why maintain the fiction of opposing parties?*" (Badiou, 2008, p. 30). Omdat de mogelijkheid tot radicale verandering doorheen verkiezingen beperkt is (en ze dus niet echt raken aan het politieke), zijn verkiezingen voor Badiou eerder een prodecure van de staat dan een politieke strijd. Die perceptie is belangrijk, want een democratie die mensen het gevoel geeft dat er binnen het systeem eigenlijk geen échte keuzevrijheid is, laat wie niet akkoord gaat slechts de keuze om zich af te keren: met geweld, zoals islamitisch of anarchistisch terrorisme; met onverschilligheid, gereflecteerd in lage opkomstcijfers bij nationale en vooral ook Europese verkiezingen; of toch maar binnen de logica van het systeem, met een anti-establishment proteststem (net zo goed voor Donald Trump of Bernie Sanders als voor *Podemos*, FN, de *Movimento Cinque Stelle* of *Gouden Dageraad*). Het lijkt bewijs voor Chantal Mouffe's (2008) claim dat het ontbreken van politieke kanalen om de hegemonie van het neoliberalisme uit te dagen, de basis vormt van

het toenemende succes van discoursen en praktijken die precies de gevestigde orde uitdagen. Geheel in dezelfde lijn brengt Khalil (2015) het gebrek aan een georganiseerd en bloeiend politiek leven in verband met de opmars van IS: *“It is only in this perverse world, stripped of the discursive space necessary to articulate any opposition to neoliberal ideology, that the Islamic State menace can exist”*. Een belangrijke les die we uit de Arabische revoluties moeten trekken, is dat het afblokken of negeren van een radicaler (links) alternatief een golf van fundamentalisme dreigt te zullen opwekken (Žižek, 2012).

Mouffe pleit daarom voor een democratische ruimte binnen dewelke het wij/zij-onderscheid op agonistische wijze, op basis van politieke breuklijnen (als tegengesteld aan morele of pseudo-wetenschappelijke uitsluitingsmechanismen) geformuleerd kan worden. Want ook de taal van de democratie is vandaag immers post-politiek. Ze heeft daarom niet alleen nood aan meer participatie, maar vooral ook aan fundamentele meningsverschillen die politieke divisie mogelijk maken (Dean, 2014).¹⁴

d) Andere democratie

Omdat het model van de consensusdemocratie vooral degenen die het neoliberale status quo niet graag bedreigd zien goed uitkomt, wordt door tegenstanders volop nagedacht over alternatieven. Eén denkrichting is die van de directe democratie, verdedigd door een auteur zoals Badiou (2012), die hoopvol wordt gestemd door de Arabische revoluties, of door Douzinas (2011), die in straatprotest in Griekenland de renaissance van de democratie leest. Het roept beelden op van volksvergaderingen en *sit-ins*, waarvan in Europa *Nuit Debout* het laatste voorbeeld is. Zulke bewegingen worstelen met enorme beperkingen en zijn fel gecontesteerd, maar één ding doen ze alvast goed: de verbeelding levende houden.

Een verdieping van de democratie kan echter ook betrekking hebben op een verschuiving van de machtsverhoudingen in het vaak wazige web van besluitvorming, of op het opnieuw uitbreiden van de politieke sfeer. *Governance* en corporatisme kunnen plaats maken voor transparantie, ruimere bevoegdheden voor de wetgevende macht, meer reële inspraak voor de burger en het middenveld. Nu wordt een vitaal deel van de besluitvorming – economisch beleid – in veel te grote mate van die invloeden afgeschermd.

¹⁴ Daarbij is volgens Mouffe dan wel een ‘conflictuele consensus’ nodig, die ze omschrijft als *“een consensus over de ethisch-politieke waarden van vrijheid en gelijkheid voor allen, een dissensus over de interpretatie van deze waarden”* (Mouffe, 2008, p. 131). Dat ze er in haar nochtans uitgebreide werk over het thema maar moeilijk in slaagt die conflictuele consensus of het ontstaan ervan concreter te maken, is echter wel een zwak punt in Mouffe’s theorievorming.

De democratie zoals we ze vandaag kennen is immers ingebed in een structuur van *governance* en doorspekt met technocrataantal. De impact daarvan in de nasleep van de Arabische revoluties – en haar rol in de depolitisering ervan – bespreken we in het volgende deel.

In een artikel over de bezetting van het Syntagmaplein in Athene door de Indignados-beweging, vragen Kaika & Karaliotas (2014, p. 247) zich af “*to what extent have these produced spaces of dissent become ‘the meeting point of the police and the political’ that Rancière defines as politics*”. Het is een vraag die ook na de Arabische revoluties gesteld kan worden. De volgepakte pleinen in Caïro, Tunis of Amman waren ontegensprekelijk de veruiterlijking van ongenoegen en dissensus. Uit miljoenen kelen klonk de boodschap dat het anders moest. Met afwijkende meningen tussen de revolutionairen onderling, maar aanvankelijk een gezamenlijke vastberadenheid om die in een post-autoritair tijdperk te kunnen articuleren. Die terugkeer van het politieke heeft echter niet automatisch kunnen raken aan de kern van het beleid – Rancière’s *‘the police’*. Waar ze niet werd versmacht door repressie of geweld, raakte ze te vaak verstrikt in een netwerk van *governance*.

5. Governance

If disruption is the essence of politics, then governance is necessarily depoliticising.

Jodi Dean

Na de onverwachte revolutionaire onrust in de MENA werd vanuit het Westen sterk aangedrongen op een vlotte, 'ordelijke' transitie. De sleutelfactor daartoe is *good governance*; de belangrijkste actoren zijn de internationale financiële instellingen (IFI's), bevolkt door technocraten die met hun *savoir faire* de economie weer op de rails moeten krijgen. De enorme invloed van die instellingen in de regio steunt op schuldmechanismen met diepe wortels in de geschiedenis. Via een vicieuze cirkel van lenen en afbetalen houden ze een afhankelijkheidsrelatie in stand. Zo sijn samen met het westerse geld ook de neoliberale economische en politieke recepten binnen in de MENA. Vandaar dat de IFI's ook na de Arabische opstanden klaar stonden om met hulppakketten en leningen de postrevolutionaire toekomst in de gewenste richting te sturen.

Crisissituaties bieden doorgaans een aanleiding, en stabiliteit een alibi, om debat als een onwelkome ongemakkelijkheid opzij te zetten. In plaats daarvan worden vitale beleidskeuzes als technische recepten afgedaan en haast onzichtbaar doorgevoerd. Zulk een depolitisering is een bondgenoot voor wie de revolutionaire geest in de kiem wil smoren.

In dit onderdeel bespreken we die impact op de revoluties aan de hand van drie belangrijke elementen: de rol van de IFI's, technocratie en schuldmechanismen.

a) Internationale financiële instellingen

Kenmerkend voor het neoliberalisme is de *shift* van *government* (de macht van de staat) naar *governance*. Daarbij oefent een bredere configuratie van de staat en belangrijke elementen uit de *civil society* belangrijke macht uit (Harvey, 2005). Invloedrijke actoren (direct of indirect betrokken bij beleidsbeïnvloeding en/of -implementatie) die we kunnen noemen zijn internationale (financiële) instellingen, figuren uit de bedrijfswereld en goed georganiseerde ngo's. De neoliberale logica zorgt voor een herstructurering van de politiek: één waarbij de markt het organisatieprincipe van staat en maatschappij wordt (Akçali, 2016). De relatieve invloed van zuiver politieke instituties zoals parlementen – en in zekere zin ook regeringen – gaat erop achteruit.

Om het concept *governance* zoals het van belang is in dit hoofdstuk te benaderen, kunnen we opnieuw putten uit het werk van Chantal Mouffe (2008). In haar kritiek op het *one size fits all* model van het kosmopolitisme bekritiseert ze de universalistische premissen die door kosmopolieten als evidentie worden voorgesteld, en herinnert ze eraan dat elke orde het resultaat is van machtsverhoudingen.

Een concept als *good governance* veronderstelt dat er een beproefd, ongecontesteerd en effectief model is om de staat en samenleving passend te besturen. Want wie aan de toch wel subjectieve term '*good*' invulling heeft gegeven, en op welke manier, wordt te gemakkelijk uit het oog verloren. Die interpretatie is echter hegemonisch van aard.

Omdat *governance* meestal het werk van technocraten is, is ze volgens de architecten ervan boven discussie verheven. In deel b) van dit hoofdstuk gaan we verder in op dat depolitiserende effect. Maar eerst stellen we de vraag welke invulling er aan die *good governance* is gegeven. De case van de Arabische revoluties is eens te meer verhelderend.

Tot de belangrijkste actoren in de nasleep van – en zelfs al tijdens – de revolutiegolf behoren het IMF, de Wereldbank, de European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) en het Amerikaanse Ministerie van Financiën (Hanieh, 2012). Ondanks de voorzichtige zelfkritiek van het IMF in 2011, concludeert Mossallem (2015) in een analyse van het optreden van de *Fund* in Jordanië, Egypte, Tunesië en Marokko dat het beleid dat gepromoot werd na de revoluties vooral meer van hetzelfde bracht. De economische recepten komen overeen met prerevolutionaire structurele hervormingen: financiële discipline, verminderde overheidsuitgaven, privatisering, liberalisering en de keuze voor een exportgericht groeiemodel ten koste van gerichte investeringen in jobs (Mossallem, 2015). Die klassieke neoliberale hervormingen zijn vanaf de jaren 1990 gepaard gegaan met een technocratische visie op het hervormen van instellingen om binnen een gemondialiseerde economie te functioneren. Met het discours van '*good governance*' promoten donorinstellingen als de Wereldbank dat paradigma, waar door Hanieh naar verwezen wordt als '*post-Washington Consensus*' (aangehaald in: Bogaert, 2013).

Akçali (2016) wijst met betrekking tot die institutionele inrichting op de excessieve corporatisering van de publieke sector in de MENA, ingezet na de financiële crisis van 2008. De verwevenheid van politiek en zakenwereld leent zich tot aangepaste mechanismen, zoals publiek-private samenwerkingen (PPS), die nauwelijks verschillen van privatisering maar doorgaans minder controversie afroepen (Hanieh, 2012). Hanieh merkt op dat van PPS'en onder andere door de EBRD zeer veelvuldig gebruik werd gemaakt, en ook de enorme kapitaalstromen uit de Golf zijn vaak bestemd voor publiek-private samenwerkingen. Het mechanisme kan echter een stevige bondgenoot zijn voor het *crony* kapitalisme waarvan bijvoorbeeld de clan rond Mubarak werd beschuldigd. Zonder PPS'en daarmee helemaal af te schrijven, is het toch bedenkelijk te noemen dat precies dit

mechanisme na de revoluties zo actief gepromoot wordt, hand in hand met een discours tegen corruptie – temeer omdat ze ook in het Westen tot onfrisse praktijken leidt. Praktijken die we met Monbiot (2016b) kunnen beschouwen als deel van het neoliberale project: *“Through privatisation, outsourcing and the private finance initiative, the public sector has been repurposed as a get-rich-quick scheme for friends in the City, licensed to erect tollbooths in front of essential services.”*

De *case studies* van Mossallem (2015) tonen aan dat zowel het opzet van de plannen van het IMF als de uitkomst ervan vooral het beeld van voor de revoluties bevestigen. In Tunesië bleef de staatsschuld stijgen en de werkloosheidsgraad zo goed als op peil; in Marokko werd ook na 2011 exportgerichte groei en handelsliberalisering gepromoot; Jordanië werd aangespoord te snoeien in subsidies en andere overheidsuitgaven.

Egypte is een opmerkelijk geval: het is het enige van de vier genoemde landen waar het na de revoluties niet tot miljardenleningen bij het IMF kwam. Wel werd jarenlang moeizaam onderhandeld. Zowel Morsi als al-Sisi stonden echter op de rem uit angst voor onvrede onder het volk. Het wijst op een toegenomen controverse rond de IMF-programma's en op wantrouwen ten opzichte van IFI's, die door betogers tijdens en na de revoluties overigens ook expliciet geviseerd werden (Zemni, De Smet & Bogaert, 2013; El Ghany, 2013). Het valt dan ook te begrijpen dat Egyptisch president Morsi tijdens zijn ambt weigerde om in te gaan op de vraag van het IMF om belangrijke subsidies voor brandstof te schrappen (een maatregel die in juli 2014 door al-Sisi zou genomen worden) (Mossallem, 2015).

Ondanks het uitblijven van een akkoord over een lening van het IMF werd onder al-Sisi de terugkeer naar het economische model van het tijdperk van Mubarak uiteindelijk toch min of meer een feit. Een model, kortom, zonder de wil om de progressieve belastingen te heffen die herverdeling mogelijk zouden maken. De reproductie van dezelfde sociale en economische marginalisering is het resultaat (Mossallem, 2015). Inflatie die sneller stijgt dan lonen en uitkeringen lijkt de zware prijs die de bevolking moet betalen om de staatsschuld onder de door het IMF gekozen norm van 8% van het BBP te krijgen.

Leggen we het lichtjes gewijzigde discours van het IMF naast het beleid dat op het terrein wordt uitgewerkt, blijft er van de claims die passen binnen een heroriëntering van de economische doctrine weinig over. In het licht van recent aanzwellende kritiek op de neoliberale recepten van het IMF – ook binnen de *Fund* (zie o.a. Ostry et al., 2016) – is het goed die *'schizophrenic division'* tussen onderzoek en praktijk (Ban & Gallagher geciteerd in: Mossallem, 2015, p. 14), dat *'escalating commitment to hypocrisy'* (Kentikelenis et al., 2016, p. 4), in het achterhoofd te houden.

Daarbij hoort nog wel de kanttekening dat het IMF zeker niet de enige internationale instelling is die een rol heeft gespeeld. We haalden er hierboven al enkele andere aan, en kunnen daarnaast ook nog verwijzen naar een organisatie als de Europese Unie. Over de *EU's Response to the "Arab Spring"* (European Union, 2013) valt veel te zeggen, maar zeker niet dat ze, met haar focus op *Money, Mobility and Markets*, binnen de revolutionaire geest past.

De pertinente kritiek op de rol van internationale (financiële) instellingen na de revoluties is dan ook dat hun tussenkomsten niet onschuldig zijn, maar interventies in een revolutionair proces (Hanieh, 2012). Die ingrepen zijn gericht op het bestendigen van *business as usual*, precies op het moment dat het status quo onder druk staat. Ze werden verpakt in een apolitiek discours over hulpverlening en de noodzaak van een '*orderly transition*', met *good governance* als voorwaarde. Stakingen en *sit-ins* die plaatsvonden in Egypte na de val van Mubarak (Hanieh, 2012), tonen aan dat betogers concrete sociaal-economische eisen hadden (die dus niet beperkt bleven tot vrijheid van meningsuiting of *regime change*), waaronder nationalisering en de verhoging van het minimumloon. De vastberadenheid van het IMF om prioriteit te geven aan een beter ondernemersklimaat voor de privésector, gaat dan ook lijnrecht tegen de vragen van die *grassroots* bewegingen in (Mossallem, 2015).

De sfeerschepping rond het idee van een economische crisis, die een snel en welbepaald optreden zou veronderstellen, leidt de revolutie nog verder weg van wat ze zou kunnen bereiken (Hanieh, 2012). Ironisch genoeg worden de oorzaken van de economische malaise daarmee net niet aangepakt. De onzekerheid die met crisismomenten gepaard gaat (en om die reden vaak ook actief wordt aangewakkerd), is de ideale dekking om een ideologisch project als apolitiek voor te stellen en geruisloos door te drukken. Het belangrijke mandaat dat aan de EBRD werd gegeven om een deel van de *EU's Response to the 'Arab Spring'* uit te voeren, zegt iets over het samenspel van *governance*, IFI's en 'crisis management'. De bank werd opgericht in 1991 om Oost-Europese landen na de implosie van de Sovjet-Unie te ondersteunen in hun transitie naar liberale markteconomieën. Naar aanleiding van de revoluties in de MENA werd dan beslist om de geografische *scoop* te verbreden, zodat ze ook de zuidelijke partners van de EU zou omvatten. Ook daar moest nu immers een nieuw hoofdstuk geschreven worden, waarvoor het Westen graag de juiste inkt wilde aanleveren.

b) Technocratie

Gezien de enorme invloed van de internationale instellingen moeten we ons afvragen door wie ze bevolkt worden, en wie over hun functioneren waakt. De leden ervan worden

doorgaans met de term ‘technocraten’ aangeduid. En technocraten hebben, omwille van hun expertise en de neutraliteit van hun taken, nauwelijks controle nodig.

Dat is althans het gangbare discours: sommige domeinen, zoals het monetair beleid (al helemaal dat van een economie in crisis), zijn eenvoudigweg te belangrijk om te worden gepolitiseerd. Dan is er geen tijd voor ‘politieke spelletjes’, zoals toenmalig voorzitter van de Europese Commissie Barroso het in 2011 poneerde in een statement over de crisis in de eurozone (Phillips, 2011). De eurocrisis bracht met Lucas Papademos in Griekenland en Mario Monti in Italië bovendien twee technocraten binnen in het hart van de politiek: economen van opleiding, met ervaring in internationale instellingen, die zich nooit verkiesbaar stelden bij het volk voor een politiek ambt.

Zogeheten technocratenkabinetten lokken, eens aan het roer, doorgaans wel kritiek uit. Omdat ze niet rechtstreeks verkozen zijn, of gewoon vanwege hun beleid. Eens op het politieke voorplan is het moeilijk om aan het oog van de storm te ontsnappen. Maar instituties als Nationale Banken, de ECB of de Bretton Woods instellingen, die binnen het huidige systeem van *governance* bijzonder grote macht zijn toebedeeld, zijn zeer goed afgeschermd van democratische controle en bovendien weinig transparant. Het is kenmerkend voor het neoliberalisme om *governance* door experts en elites te verkiezen boven de macht van de meerderheid. Parlementen, de politici die erin zetelen en het volk dat ze vertegenwoordigen, worden dan ook in grote mate buiten de besluitvorming over nochtans enorm belangrijke kwesties gehouden (Harvey, 2005).

Tot slot is ook de taal die om *governance* heen hangt – die waarmee over ‘technocraten’ wordt gesproken, en waarvan zij zich op hun beurt bedienen – erg depolitisierend. De gretigheid waarmee naar wetenschappers, onderzoeksinstituties, experts of *best practices* wordt verwezen dreigt het democratisch debat meer kwaad dan goed te doen. Het belang van meetbaarheid is met de figuur van ‘de expert’ diep in de samenleving doorgedrongen. De evaluatiemechanismen zijn echter steeds afgeleid van een financiële basis. Willekeurig als ze meestal zijn, rusten ze voor Lazzarato op de logica van macht (Lanci & Vandeputte, 2014). Zinvoller zou het zijn om duidelijke, openlijk ideologisch geïnspireerde modellen te presenteren over de ordening van de samenleving. Uiteindelijk is het aan de kijker, de kiezer of de burger om te bepalen of er inderdaad geen beter, realistisch alternatief is – niet aan wie het huidige project vorm geeft.

Wie dat doet, is immers steeds het resultaat van machtsverhoudingen. De politiek is het domein waarop die slag moet worden uitgevochten. *Governance* ontkent de noodzaak van die strijd.

c) Schuldmechanismen

Nu we bij machtsverhoudingen zijn aanbeland, staan we nog even stil bij de manier waarop de IFI's de macht hebben verworven om de rol te kunnen spelen die hierboven besproken is. IFI's moeten we zien als elementen in de structuur van *global governance* die door het Westen opgezet is en aangestuurd wordt, en bijgevolg als onderdeel van het Westen zelf. Was de huisideologie bij hun oprichting nog anders, dan werden ze gaandeweg toch een belangrijk instrument voor het vestigen en vervolgens in stand houden van de neoliberale hegemonie. De controle die door de neoliberale orde doorheen de IFI's kan worden uitgeoefend, heeft ze voor een belangrijk deel te danken aan een onwaarschijnlijk krachtig mechanisme: schuld.

Om schuld te bespreken, putten we uit enkele inzichten van David Graeber die hij in zijn boek *Debt – The First 5000 years* heeft neergeschreven. Hoewel dat verhaal 5000 jaar omvat, gaan we voor de schuldmechanismen die de afhankelijkheidsrelatie tussen de MENA en de IFI's in stand houden maar terug tot de jaren 1970.

OPEC landen versluisden hun torenhoge winsten van de *oil boom* massaal naar westerse banken, die op hun beurt op zoek gingen naar plekken om dat geld te investeren. Destijds werd met de term '*go-go banking*' omschreven hoe banken naar regimes in de Derde Wereld trokken om hen voordelige leningen aan lage rente aan te bieden. Het monetair beleid van de VS nam (met de komst van Reagan en neoliberalisme aan de macht) echter een fikse wending vanaf het begin van de jaren 80: inflatie werd actief bestreden door de rente te verhogen, de schulden van de landen die geleend hadden schoten pijlsnel de hoogte in. Er moest daardoor nog meer geleend worden. Het IMF en de Wereldbank kwamen graag aan die nood tegemoet, als ze in ruil daarvoor de economieën van hun schuldenaars volgens de neoliberale doctrine mochten hervormen (via de SAP's). De vicieuze cirkel van lenen, structureel hervormen, schulden maken en opnieuw lenen was in gang gezet.

Dat in de hervormingsprogramma's niet zozeer rekening wordt gehouden met de noden van de plaatselijke economie, of zelfs maar het 'algemeen belang' wordt nagestreefd, blijkt onder andere uit de keuze van domeinen waarop handelsliberalisering van toepassing is. Terwijl van ontwikkelingslanden vaak totale deregulering wordt geëist, blijft het Westen zelf protectionistisch in bepaalde sectoren (Stiglitz, 2001) – denk bijvoorbeeld aan het landbouwbeleid van de Europese Unie. Schuldaflossing volgens het principe van samengestelde rente zorgt er bovendien voor dat landen die al een veelvoud van hun oorspronkelijke lening hebben terugbetaald, eens zoveel nog moeten afbetalen. Zo vloeit er meer geld uit Egypte naar het Westen dan omgekeerd. Het is de specifieke herverdeling van het neoliberale project aan het werk op mondiaal niveau. Een herverdeling die inderdaad veel weg heeft van wat Harvey (2005, p. 159) in de stijl van Marx als

“accumulation by dispossession” heeft omschreven: *“What a peculiar world (...) in which the poor countries are in effect subsidizing the richest”* (Stiglitz geciteerd in: Harvey, 2005, p. 162).

Schuld is dan ook niet zozeer een neutrale vorm van hulp, maar een relatie van uitbuiting (Hanieh, 2012); niet zozeer een budgettaire kwestie, maar een politieke (Lazzarato, 2015); geen economisch probleem, maar een *“apparatus of power”* (Lazzarato, 2012, p. 164). Precies in het feit dat ze oneindig is, nooit terug te betalen, ligt haar kracht. In naam van schuld kunnen zowel autoritarisme als technocratie gelegitimeerd worden. Voor Lazzarato, die sterk steunt op Foucaults theorie van biopolitiek, is schuld ook het belangrijkste instrument om bevolkingen te disciplineren. Hij heeft het over subjectivering doorheen schuld. De relatie tussen schuldeiser en schuldenaar wordt bij Lazzarato dan het nieuwe centrale antagonisme, en schuld de voornaamste bron van macht voor de neoliberale orde om de hegemonie van het financiële kapitaal te bestendigen.

Het loont daarom de moeite enkele vragen te stellen bij de tamelijk geruisloze miljardendeals die – ook de laatste jaren in de MENA – dat systeem van schuld, afhankelijkheid en inmenging in stand houden. Graeber (2011, p. 390) zet ons daarvoor alvast goed op weg door nog eens op te merken dat *“all these things are human arrangements”* (als tegengesteld aan natuurwetten), volgens dewelke overigens niet alleen de economie maar de hele maatschappij georganiseerd worden.

Evenmin is het vanzelfsprekend dat bevolkingen in ontwikkelingslanden, die nauwelijks iets van het geleende geld te zien kregen (vaak verdween het op de rekening van corrupte dictators) nog steeds voor de terugbetaling ervan opdraaien.¹⁵

Het is, met de lichtzinnige leningen aan dubieuze machthebbers in het achterhoofd, bovendien opmerkelijk hoe ervan wordt uitgegaan dat de terugbetaling van elk van die leningen stuk voor stuk gegarandeerd is. Precies het risico dat ermee verbonden is, zou kredietverleners ervan moeten weerhouden *“to fork over billions of dollars to a bunch of obvious crooks in the first place”* (Graeber, 2011, p. 3).

Een manier om het schuldvraagstuk te politiseren, is focussen op de vraag wie uiteindelijk moet betalen. Dat doet Lazzarato (2015), als hij stelt dat de keuze om de banken die de crisis veroorzaakten met belastinggeld te redden (en als vanouds te laten verder doen), de uiterst politieke reproductie is van een specifiek type ‘economie’.

¹⁵ Graeber graaft nog wat dieper in de geschiedenis om de soms absurde logica van schuldregelingen te illustreren: zo draait Madagascar tot vandaag op voor de kosten van de Franse invasie op het eiland in 1895 en de latere bezetting, en draagt Haïti nog steeds de gevolgen van een embargo dat het in 1806 verdiend had aan een opstand die de slavernij beëindigde.

"Banks got bailed out, we got sold out", klonk het in 2011 uit duizenden kelen van de *Occupy Wall Street* beweging. Doorheen de eurocrisis was en is het terugkerend dilemma of de verliezen die Zuid-Europese schulden met zich meebrachten op de belastingbetaler dan wel op de banken die de leningen verschaft hadden zou worden afgewimpeld (Mason, 2012). Mason was destijds nog hoopvol als hij schreef dat straatprotest die uitkomst kon beïnvloeden. In mei 2016, na nog eens vier jaar lang getouwtrek tussen de EU en Griekenland, klinkt het anders: *"The new problem is different: when the EU overturned the will of the Greek people last year July, it became, effectively, a political entity based on force, not law"* (Mason, 2016). Het negeren van de volkswil in Griekenland, maar net zo goed in Arabische landen, brengt een stelling van Harvey (2005) in herinnering. Die waarschuwde er al voor dat internationale competitie en mondialisering – en de supranationale *governance*-organen die de mondialisering monitoren – kunnen worden aangewend om nationale bewegingen te disciplineren, wanneer ze zich binnen individuele staten tegen de neoliberale agenda verzetten.

Schuld is geen onschuldig mechanisme, noch een neutrale rekensom. Het speelt een rol in het in stand houden van de hegemonische orde, en in haar reactie op de uitdagingen waarvoor ze door de revoluties in de MENA wordt gesteld. De *rush* naar hulp en *structural adjustment* is een inbreuk op die revoluties (Hanieh, 2012), op een wijze die de belangen en de invloed van het Westen in de regio moet bestendigen. Omhangen met een discours van *good governance* en economische heropbouw, is dat vooral de verderzetting van het neoliberale politieke project.

Schuld is voor Graeber (2011) bovendien het handigste instrument om relaties te rechtvaardigen die in feite op geweld berusten. En ook geweld heeft een politieke dimensie. Die is onderwerp van het volgende hoofdstuk.

6. De depolitisering van geweld

The riot is the guardian of the history of emancipation in intervallic periods.

Alain Badiou

Eerder in deze thesis hadden we het al over de depolitisering en legitimering van militaire interventies, doorheen het instrumentaliseren van de moraal. Het was het verhaal van Libië en het verwijderen van Kadhafi, maar net zo goed dat van Irak en de klopjacht op Saddam Hussein.

Er zijn nog twee vormen van geweld die we hier kort willen bespreken, alsook de wijze waarop ze tijdens en na de revoluties van hun politieke dimensie zijn ontdaan. Ze kunnen ons immers iets leren over hoe de neoliberale orde zichzelf in stand houdt, en daartoe vaak letterlijk met ongelijke wapens strijdt. En over hoe zij die de strijd willen aangaan, soms te gemakkelijk buiten de wet worden geplaatst.

a) Geweld van bovenaf

Geweld van bovenaf wordt uitgeoefend door de staat. Het kan gaan om de repressie van dissidente stemmen, onwettelijke arrestaties of fysiek geweld van ordediensten tegen burgers. Ook het indammen van vakbonden is een vorm van repressie, en met betrekking tot depolitisering bovendien een erg belangrijke. Het ongenoegen en de eisen van grote groepen mensen kunnen immers net binnen zulke georganiseerde structuren politiseren.

Zulk geweld is lang niet altijd zichtbaar. Wordt het dat wel, dan doen de verantwoordelijken het meestal af als een noodzakelijk kwaad. In tijden van terreur is angst een goede bondgenoot, stabiliteit of veiligheid een stevig alibi. Toch moeten we verder durven kijken dan dat enge narratief. Anders kunnen we dat geweld niet zien voor wat het is: deel van een politiek project, vaak onontbeerlijk voor het vlotte functioneren ervan, en dus structureel van aard.

In een opinie voor *The Washington Post* klaagt de activist Ahmed Maher (2014) over de steun die een delegatie van het Amerikaans Congres uitsprak aan het toenmalige militaire bewind in Egypte. Schrijvend vanuit een Egyptische cel heeft Maher de repressie van het regime aan den lijve ondervonden. Gedesillusioneerd vraagt hij zich af waarom de situatie in Egypte, toch tegengesteld aan de Amerikaanse democratische idealen, op goedkeuren van de VS kan rekenen. Al op de volgende regel volgt de hint naar het antwoord: de

verklaring is te zoeken bij een pragmatisme in de lijn van een dertig jaar lange steun aan het regime van Mubarak. Een verwijt dat overigens net zo goed gericht zou kunnen zijn aan de Europese Unie en haar lidstaten.

Ruim een jaar later krijgt de titel van Mahers opinie (*The U.S. is supporting oppression in Egypt*) overigens nog wat meer waarde, wanneer Obama aankondigt dat het regime in Caïro opnieuw zal kunnen rekenen op jaarlijkse militaire hulp ter waarde van 1,3 miljard dollar (The White House, 2015). Van een levering van onder meer gevechtsvliegtuigen en *Harpoon* raketten die *on hold* gezet was na de militaire coup wordt – in het kader van de *war on terror* – bovendien gauw werk gemaakt.

De arrestatie van honderden jonge opstandelingen door het leger tijdens de derde verjaardag van de revolutie, zo schrijft Maher, had niets te maken met democratie, vrijheid of stabiliteit – nochtans de waarden die door neoliberale ideologen verdedigd worden. In theorie zou dat moeten kloppen. De praktijk laat echter zien dat de neoliberale staat zich vaak van de harde arm moet bedienen. Geweld heeft een voor machthebbers bijzonder interessante eigenschap: niet alleen beperkt ze de bewegingsvrijheid van subjecten, het legt hen ook het zwijgen op (Keane, 2004).

Er bestaat niet zoiets als een vrije markt die zichzelf reguleert. In werkelijkheid is het een politieke constructie, waaraan gewerkt wordt, en die soms door middel van geweld moet worden opgelegd (Monbiot, 2016a). Een illustratie daarvan is het hardhandig neerslaan van straatprotesten tegen besparingen, een schoolvoorbeeld van liberaal beleid dat vaak niet op veel steun kan rekenen. Monbiot verwijst naar Griekenland, waar de politie gedurende de afgelopen jaren een einde maakte aan verschillende bezettingen door anti-besparingsbewegingen. In de eerste helft van 2016 bood ook Frankrijk een goed voorbeeld: de herhaaldelijke verlenging van de noodtoestand, in combinatie met het doordrukken van een arbeidswet waartegen in heel Frankrijk een massaal protest ontstond, geeft een idee van de bevoegdheden en de wijze van besturen die de neoliberale staat zich graag zou toe-eigenen.

Lukt dat in Europa maar mondjesmaat, dan is het structureel geweld in de Arabische Wereld veel flagranter. Het gaat dan niet alleen om het geweld dat door politie en leger in zowat de hele MENA tegen betogers werd gebruikt in de eerste, meest intense weken van de revolutie. Ook na de revoluties werden manifestaties tegen specifieke economische of sociaal-economische maatregelen, vaak aanbevelingen van het IMF, door ordediensten onderdrukt. Verder terug in de geschiedenis zijn er de 'broodrellen' van de jaren 1970 en 1980: protesten braken uit in steden in onder andere Egypte (1977), Marokko (1981 en 1984), Tunesië (1984), Algerije (1988) en Jordanië (1989) (Bogaert, 2013). Ze waren de eerste georganiseerde uiting van onvrede met structurele hervormingen die doorheen SAP's werden opgelegd en onder andere stijgende voedselprijzen tot gevolg hadden. Er

zouden nog veel meer protesten volgen. In Jordanië, bijvoorbeeld, waren manifestaties gedurende de jaren voor de revolutie een terugkerend fenomeen geworden. Ze waren bovendien niet gericht tegen een abstractie van autoritarisme, maar tegen zeer concrete, neoliberale getinte maatregelen, die ingrepen in het leven van alledag (Parker & Debruyne, 2015). Ook in Egypte en Tunesië was gedurende de jaren 2000 – lang voor de revoluties – een activisme herboren. De staking in het Egyptische Mahalla, in 2008, was er misschien wel de belangrijkste exponent van (Zemni, De Smet & Bogaert, 2013). Internationale waarnemers gaven over het algemeen echter blijk van een zekere ‘bijziendheid’ met betrekking tot sociale dynamieken die zich de laatste twee decennia in de MENA als reactie op het neoliberale beleid hebben ontwikkeld (Yousfi aangehaald in: Akçali, 2016, p. 9).

De protesten werden door regimes in de MENA neergeslagen of genegeerd, maar leren een belangrijke les: neoliberalisme lokt verzet uit. Gezien de karakteristieken van het neoliberale project, dat in wezen ingaat tegen de belangen van het grootste deel van de bevolking, hoeft dat ook niet te verwonderen. Voor de verdedigers ervan is het dan ook zaak mensen ervan te overtuigen dat ook zij tot de *happy few* kunnen gaan behoren. In de MENA is dat een weinig geloofwaardig verhaal. Armoede is er, omwille van de specifieke wijze waarop de regio geïncorporeerd is in de neoliberale mondiale economie (Khalil, 2015), meer en extremer aanwezig dan bijvoorbeeld in Europa. Daarom moet de repressieve strategie er meer en feller worden aangesproken. Lazzarato waarschuwt bovendien dat aan de expansieve dynamiek van het kapitalisme in haar huidige vorm een einde is gekomen: waar het in de jaren 1980 nog meer rijkdom voor iedereen kon beloven, is die claim nu – ook in het Westen – volledig achterhaald (Lanci & Vandeputte, 2014).

Uit de lauwe excuses van politici in het Westen voor hun decennialange steun aan Ben Ali en Mubarak – en dus het gedogen van hun folterkamers – sprak enkel een erkenning van het eigen opportunisme in de strijd tegen terreur, politieke islam en soms migratie.¹⁶ Die steun droeg echter ook bij aan het neerslaan van verzet tegen een economisch programma dat door het Westen is ontworpen en opgelegd.

Repressie is niet alleen een kwestie van individuele schurken of een geopolitieke onrust die noopt tot stabiliteit. Ze is deel van de logica dat, als consensus niet met andere middelen wordt bereikt, ze moet worden afgedwongen. Harvey (2005, p. 69) ziet in zijn bespreking van de neoliberale staat daarom een oude voorspelling bevestigd: *“This was precisely*

¹⁶ De vele fronten van het Westen worden volgens een enigszins vergelijkbare logica gelegitimeerd. De politieke basis ervan gaat schuil achter een dialectiek van oorlog en angst, als werd oorlog ver weg gevoerd om ons er hier tegen te beschermen¹⁶ (Badiou, 2008).

Polanyi's fear: that the liberal (and by extension the neoliberal) utopian project could only ultimately be sustained by resort to authoritarianism."

De neoliberale staat is uiteraard niet het eerste of enige type staat dat zich van geweld en repressie bedient om haar macht te vestigen. De omvang en de onontbeerlijkheid van haar repressieve apparaat weerlegt echter wel de claim dat het neoliberalisme komaf zou maken met de staat en de onvrijheden die ze belichaamt.

Vergeten we het structureel geweld van bovenaf te zien voor wat het is en mee te nemen in een analyse van complexe situaties, kunnen we bovendien ook de reacties die het uitlokt niet afdoende begrijpen. Geweld wordt immers vaak met geweld beantwoord.¹⁷

b) Geweld van onderuit

Het geweld dat door burgers uitgeoefend wordt is relatief gemakkelijk te depolitiseren. Webers (1918) inzicht dat het monopolie op legitiem geweld een eigenschap van de moderne staat is, wordt vandaag vrijwel algemeen aanvaard. Geweld dat daarbuiten staat, wordt zo in principe als illegitiem beschouwd.

Daarbij kunnen we echter twee kanttekeningen plaatsen. Om te beginnen kan revolutionair geweld, in het licht van structureel geweld van bovenaf, ook een legitiem middel van verzet in handen van de onderdrukten worden. En ook wanneer dat niet het geval is, betekent illegitiem niet hetzelfde als apolitiek. Zelfs al is het geweld op zich verwerpelijk, dan nog is het belangrijk na te gaan welke politieke lading erachter schuil gaat. Geweld is vaak een contestatie van de gevestigde orde. Dat signaal hoeft niet aanvaard, maar wel benoemd en onderzocht te worden.

Het principe van geweldloosheid was een belangrijke rode draad doorheen de revolutionaire bewegingen in de verschillende landen van de MENA. De strategie van geweldloos verzet was ongetwijfeld één van de grote troeven van de revoluties (Dabashi, 2012). Toch is het niet verstandig elke vorm van revolutionair geweld, waar het toch heeft plaatsgevonden, als slecht of amoreel te veroordelen. Regimes onder druk en sommige observatoren uit het Westen, die een radicalisering van het verzet niet zagen zitten, deden dat natuurlijk wel. Revolutionair geweld moet echter steeds bekeken worden in het licht

¹⁷ Badiou (2012) vraagt ook dichter bij huis aandacht voor deze logica wanneer hij zich opwindt over de selectieve verontwaardiging die vaak heerst wanneer betogers riel schoppen of enkele auto's in brand steken, zeker wanneer de protesten werden uitgelokt door een moord van de politie. Het structureel geweld van kapitalisme of het fysiek geweld van ordetroepen worden in verslaggeving en/of analyse vaak vergeten: *"To believe that the intolerable crime is to burn a few cars and rob some shops, whereas to kill a young man is trivial, is typically in keeping with what Marx regarded as the principal alienation of capitalism: the primacy of things over existence, of commodities over life and machines over workers"* (Badiou, 2012, p. 20).

van repressie van bovenaf. Geweld per definitie wegzetten als amoreel, verhuult de politieke dimensie wanneer het onderdeel is van verzet. Daartoe kan het immers een belangrijke rol spelen. Voor Akçali (2016) hebben de revolutionairen geprobeerd om de middelen van legitiem geweld terug te winnen. In Tunesië en aanvankelijk ook Egypte is dat tamelijk goed gelukt. Was het Tahrirplein echter leeggestroomd nadat de clan rond president Mubarak op 2 februari 2011 een knokploeg op kamelen op de verzamelde betogers los liet (Al Jazeera, 2011), was de revolutie in Egypte daar misschien gestopt. Maar de betogers vochten terug, en dat werd hen niet kwalijk genomen – ook in het Westen had men op dat moment begrepen dat Mubarak alle legitimiteit kwijt was. Voor protestanten in Bahrein of Jemen kwam het nooit zover. In de roep om verandering uit duizenden kelen in de straten van Manama en Amman claimden Saudi-Arabië en de VS vooral Iran te horen.

Geweld is steeds constitutief voor de dominante orde, en kan bij een contestatie van die orde dan ook maar moeilijk buiten beschouwing worden gelaten. Als we de revoluties beschouwen als een kwalitatieve *shift* in representatie¹⁸ (Zivi aangehaald in: Borg, 2016), moeten we daarbij ook de rol van geweld – en de vraag door wie de uitoefening ervan het meest legitiem is – in rekening nemen. De moralistische nadruk op geweldloosheid als *sine qua non* voor een legitieme revolutie is in het licht van decennialange repressie door regimes in de MENA en een resem militaire interventies door de VS en bevriende staten niet alleen hypocriet. Ze is te vaak ook een goede bondgenoot in handen van wie echte verandering tegen wil gaan.

Tot slot dringt ook de vraag zich op wat mensen de stap doet zetten naar wat vaak omschreven wordt als ‘blind geweld’ (zonder omschreven doel, zoals in een revolutionaire context vaak wel het geval is), en wat zo’n geweld vertelt over de samenleving.

In een reflectie op de zware rellen in Parijse voorsteden in 2005 vraagt Žižek (2007, p. 14) zich af “*What kind of universe is it that we inhabit, which celebrates itself as a society of choice but in which the only available alternative to the enforced democratic consensus is a blind acting out?*” Precies het feit dat achter het geweld géén programma schuil ging, is een feit dat geïnterpreteerd moet worden. Het legt de zorgwekkende realiteit bloot dat de keuze voor een grote groep van mensen er één is tussen kritiekloos opgaan in de maatschappij, of zich er helemaal buiten stellen. Douzinas’ interpretatie van protesten in Athene in 2008, die steunt op de biopolitiek, leunt dicht bij die lezing aan: “(...) *people who exist socially but not politically must perform their existence through the absolute negation of what exists. (...) Caught between the demands of insatiable desire and brutal repression, they*

¹⁸ Zivi heeft het over politieke subjectivering: het proces waarbij gemarginaliseerde groepen zich door het claimen van hun rechten tot democratische actoren ontwikkelen.

performed the absolute and ineffective freedom of acting out. (...) As we know, the link between two forces that cannot be synthesized is violence” (Douzinas, 2013, p. 137).

De parallel met het succes van religieuze fundamentalistische bewegingen is niet ver te zoeken. De opmars van ‘irrationeel geweld’ en die van de ‘postideologie’ zijn voor Žižek (2007, p. 28) twee kanten van dezelfde munt. Een groot deel onderzoekers is het er trouwens over eens dat het succes van extremistisch islamisme niet het gevolg is van te veel islam, maar net te weinig (o.a. Roy, 2014); niet van te veel ideologie, maar een gebrek eraan. Wie zich niet goed voelt in die wereld, dreigt uit te komen bij het soort anti-ideologie van een terreurgroep als IS.

Dat wil echter niet zeggen dat ook terreurdaden op zich, of de opkomst van islamitisch fundamentalisme in het algemeen, daarmee een apolitiek karakter krijgt. We moeten integendeel de politieke dimensie van die contestaties van de hegemonische orde erkennen. Doen we dat niet, dan dreigen we belangrijke lessen over de ordening van onze samenleving te mislopen.

In de spiegel durven kijken is niet hetzelfde als toegeven aan terroristen. Terreur reduceren tot lafheid en barbarij kan in tijden van nationale rouw dan wel een pleister op de wonde zijn, het draagt helaas op geen enkele manier bij aan het voorkomen van nieuwe aanslagen.

CONCLUSIE

“The sense of possibility was real”

Revolutions need reading. Het zou al te comfortabel zijn de Arabische revoluties te interpreteren als een verlangen van bevolkingen in de MENA om het maatschappijmodel van democratieën in Europa en de VS te kopiëren. Eerder verwerpen ze het dominante westerse '*régime du savoir*' (Dabashi, 2012: xvii). Het is immers precies het economische en politieke model dat in die democratieën groot is geworden, en vervolgens in de MENA en elders in de wereld gepromoot, dat mee de kiemen heeft gelegd van de onvrede die miljoenen mensen op straat zou jagen. Badiou (2012, p. 107) moet daarom ook niet weten van het vingertje van Amerikaanse of Europese leiders en technocraten: "*Yes, we must be the students of those movements, not their stupid teachers.*"

Met welke lessen zadelen de Arabische revoluties ons op? En wat kunnen we opmaken uit de hierboven besproken reacties?

Meer van hetzelfde

Het zijn alvast niet de lessen die de Europese Unie heeft getrokken: dat de toekomst van de MENA vorm moet krijgen door een focus op 3 M's, namelijk *money*, *mobility* en *markets* (The European Union, 2013). Het '*more for more*' principe dat de Europese Unie in haar *Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean* (2011) heeft uitgewerkt dreigt immers vooral die landen te belonen die op economisch vlak 'meer van hetzelfde' zullen doen.

De reactie van de Unie, exemplarisch voor de geest waarin andere belangrijke Westerse actoren (zoals de grote IFI's en de VS) handelden, leert ons op zijn beurt wel een les: een financiële crisis en een revolutiegolf ten spijt lijken de belangrijkste verdedigers van het neoliberale model niet meteen zinnens een deel van hun principes los te laten. Terwijl hetzelfde soort beleid als datgene wat aan de grondslag ligt van de toenemende contestatie van het hegemonische model nog met veel geestdrift op de sporen wordt gezet, is ook de retoriek grotendeels onveranderd gebleven. Ironisch genoeg wordt economische malaise daarbij al te gemakkelijk het alibi voor neoliberale hervormingen, en vrijheid voor onderdrukking.

Daar waar ideologie, met haar nadruk op vrijheid, in de beginjaren van het neoliberalisme nog een belangrijk politiek instrument was om haar populariteit te vestigen, wordt de strijd om het bestendigen van haar in tussentijd gevestigde dominantie vooral in postideologische, apolitieke termen gevoerd. Het TINA-discours, gevat in rationele of morele termen, is de overkoepelende gedachte die *governance* door technocraten ondersteunt, de consensus bewaakt en radicaal nieuwe ideeën afblokt. De economie heet te belangrijk te zijn om over te laten aan de politiek. Een perceptie van dreiging of crisis opent

de deur naar nog meer nadruk op *law & order*, en minder aandacht of ruimte voor alternatieven die beide fenomenen misschien bij de wortels zouden kunnen aanpakken. Het vasthouden aan het consensusmodel houdt bovendien belangrijke risico's in: het idee dat verandering onmogelijk is en de bijhorende afkeer van de politiek lokt in het beste geval populisme, in het slechtste geval geweld uit (Mouffe, 2008; Schmitt, 2008).

De architectuur van de neoliberale wereldorde is overeind gebleven. De grootste financiële crisis sinds 1929 heeft de macht van de Bretton Woods instellingen niet uitgehold, en kon niet beletten dat het IMF en de Wereldbank, aangevuld met instituties als de *Federal Reserve* en de *European Bank for Reconstruction and Development*, meteen na de Arabische revoluties kans zagen hun invloed in de regio te bevestigen (Hanieh, 2012). De nasleep van de crisis heeft alleen maar meer technocraten ten tonele doen verschijnen – weliswaar vergezeld van een opmars van het soort populisme waarover we het hierboven hadden. In de hoge kringen van de wereldpolitiek houdt het neoliberale idee dat democratisering nooit ten koste mag gaan van een gedereguleerde vrije markteconomie nog aardig stand.

Bron van hoop

Tegelijk is de consensus in de hoofden van steeds meer mensen misschien wél tanende. Burgers die zich niet in het beleid herkennen werken dagelijks aan alternatieven om de wereld vorm te geven. Daarbij wordt de link met politiek vaak geschuwd, omdat het geloof dat 'de politiek' voor verandering kan zorgen wegebt. Op het politieke plan zelf leveren de successen van anti-establishmentpartijen (het 'establishment' belichaamt bij uitstek de consensus) het bewijs dat de neoliberale consensus fel gecontesteerd is.

De neoliberale hegemonie komt zowel als gevolg van inherente contradicties als van contestatie van buitenaf onder druk te staan. De beschermers ervan laten daarbij soms in hun kaarten kijken. Het verzet tegen de neoliberale consensus kan leren uit die defensieve strategieën, en inspiratie putten uit bewegingen die elders – meer en meer – dezelfde ideeënoorlog voeren.

Ondanks de moeizame jaren die de Arabische Wereld sinds 2011 heeft doorgemaakt, blijven de revoluties een bron van hoop: daar waar de oligarchische besluitvorming het grootste deel van de bevolking eigenlijk politiek onbestaande maakt (in de MENA nog meer het geval dan in Westerse democratieën), zijn die 'onbestaanden' met de revoluties wel opgestaan (Badiou, 2012, p. 56). Het Arabische volk heeft daarmee de democratische rechten geclaimd om opnieuw de loop van de geschiedenis te bepalen. Op die manier is een waaier aan mogelijkheden gecreëerd (Badiou, 2012). De Egyptische blogger Alaa Abd el Fattah, die zelf deelnam, schrijft in een terugblik op de revolutie in Egypte (vijf jaar na

datum en vanuit de cel) het volgende: “*But one thing I do remember, one thing I know: the sense of possibility was real. It may have been naive to believe our dream could come true, but it was not foolish to believe that another world was possible. It really was. Or at least that’s how I remember it.*”

Politisering

Om dat geloof levend te houden, is politisering een krachtig middel. Het haalt de schijn van onvermijdelijkheid weg uit wat er gaande is, noopt tot het stellen van vragen en het maken van afwegingen, laat de ‘metaforische universalisering van het concrete’ (Žižek aangehaald in: Dean, 2014, p. 266) toe en geeft mensen de kans zich te verenigen rond een idee.

Stuart Hall (2011) moest eind 2011 nog constateren dat wat betreft de ontgoocheling van burgers in de politiek en het gebrek aan geloof in het idee van collectief verzet, een enorme depolitisering zijn werk heeft gedaan. De Arabische revoluties waren echter net een symptoom van – en katalysator voor – een herpolitisering van de Arabische Wereld, na een periode van apathie en depolitisering van maatschappijen in de MENA (Valbjørn, 2012). Die herpolitisering laat zich zowel voelen op de formele politieke scène, met een *revival* en diversificatie van de partijpolitiek, als doorheen de opkomst van activistische bewegingen buiten de enge lijnen van de traditionele politiek. Interessant daarbij is dat politiek uit de handen van professionals wordt gehaald en geëxperimenteerd kan worden met nieuwe ideeën; “*the attempt to construct values and identities*” – en wat volgt is het belangrijkste – “*(versus managing existing ones)*” (della Porta geciteerd in: Lust, 2012). Die herpolitisering is geen garantie op een vredevolle, bloeiende democratie, maar het verhoogde politieke bewustzijn vermindert wel de kans op slagen van regimes om weg te komen met louter cosmetische hervormingen. De revoluties markeren daarom, in de lijn van Badiou’s (2012) spectrum aan mogelijkheden, het begin van een “*transition to somewhere*” (Valbjørn, 2012, p. 26).

We kunnen ons, Halls (2011) diagnose indachtig, dan ook laten inspireren door de revoluties in de MENA. De vastberadenheid van Tunesiërs, Egyptenaren of Bahreini heeft in elk geval nog weinig weg van post-politieke apathie, en gaat volledig in tegen het idee dat er zoiets als een ‘neoliberale consensus’ zou bestaan. Het type herpolitisering zoals die in de MENA heeft plaatsgevonden de afgelopen jaren, kunnen ook democratieën in het Westen best gebruiken.

Daarvoor moet natuurlijk vooral een alerte strijd tegen een verdere depolitisering gevoerd worden. De reactie op de revoluties leert ons daartoe enkele belangrijke lessen. Er is het belang van blijvende aandacht voor de besluitvormingsprocessen die aan de grondslag liggen van de beslissingen en acties die de organisatie van de samenleving in een bepalende

plooi leggen, voor alles wat structuren van *governance* verhullen en wat schuil gaat achter de façade van de formele democratie. Misschien wel het belangrijkste aandachtspunt daarbij is zaken te benoemen en concreet te maken. Enkel door ze voortdurend in vraag te stellen, kunnen ‘onvermijdelijkheden’ en ‘evidenties’ ontmaskerd worden voor wat ze zo vaak zijn: politieke keuzes. Daarover kan en moet dan, in de geest van Mouffe (o.a. 2008), een hevig agonistisch debat kunnen woeden. Dat zou ervoor kunnen zorgen dat grote internationale (financiële) instellingen niet langer zo geruisloos hun zelfgecreëerde waarheden in stand weten te houden. Of dat er in de toekomst geen *Chilcot rapport* nodig is vooraleer het algemeen aanvaard wordt dat de tweede Golfoorlog in Irak, in de woorden van Ron Paul, “*a war of choice, not of necessity*” (Salles, 2016) was.

De zoektocht is nooit af

Deze scriptie heeft de theorie rond depolitisering geconfronteerd met de Arabische revoluties. Wat die invalshoek betreft, is dat relatief onontgonnen terrein. Dit onderzoek is dan ook eerder verkennend van inslag en waaiert daarbij verschillende kanten uit. Die brede *scope* heeft implicaties voor de wijze waarop de verschillende thema’s die aan bod kwamen onderzocht zijn: er blijft veel ruimte voor uitdieping en verfijning. Op methodologisch vlak kunnen comparatief onderzoek en kritische discoursanalyse (van berichtgeving door media of uitspraken van politici) daar zeker toe bijdragen.

Ook een confrontatie met meer stemmen uit de MENA zelf zou ongetwijfeld een meerwaarde betekenen. Het theoretische karakter van deze scriptie is een bewuste keuze, bij gebrek aan voldoende toegang tot de regio en vooral kennis van de taal. Het neemt niet weg dat onderzoek best zoveel mogelijk voeling behoudt met de realiteit, en dus ook stappen in die richting een verrijking kunnen zijn.

Zoals het hoort, roept een zoektocht naar antwoorden ook allerlei vragen op. Hoe pakken we dat depolitiserend potentieel van wetenschap en moraal aan, zonder af te drijven naar een politiek zonder feiten en ethiek? Hoe zien de alternatieven voor het huidige model eruit, en op welke manier krijgen die vorm? Waar ligt de lijn die we wél willen trekken, Mouffe’s conflictuele consensus, en vooral: wie trekt die?

De zoektocht is nooit af. Het recht claimen op het formuleren en verdedigen van een alternatief heeft ook te maken met het in stand houden van de verbeelding. De onzekerheid over de antwoorden die we wel of niet zullen vinden mag ons echter niet beletten die zoektocht te blijven aangaan. Tenslotte is de enige zekerheid waar we vandaag over beschikken, dat niets nog lang hetzelfde kan zijn (Wilson & Swyngedouw, 2014; Žižek, 2012).

Aan een debat over de toekomst zullen we dus toch niet ontkomen. Dat het niet alleen in conferentiezalen in Davos, Brussel of Washington mag woeden, maar in tv-studio's, cafés, straten en parlementen. Van Caïro tot New York en in onversneden politieke taal.

BRONNEN

Abdalla, N. (2016). Neoliberal Policies and the Egyptian Trade Union Movement: Politics of Containment and the Limits of Resistance. In E. Akçali (Ed.), *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

Akçali, E. (Ed.) (2016). *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

Al-Anani, K. (2014). *Egypt's el-Sisi manufactures new dictatorship*. Geraadpleegd op 12 juni 2016 op <http://edition.cnn.com/2014/04/04/opinion/egypt-sisi-khalil-al-anani/index.html>.

Al Hasan, H. (2012). 'Arabs are not ready for democracy': the orientalist cravings of the Arab Spring. Geraadpleegd op 2 maart 2016 op www.opendemocracy.net/hasan-tariq-al-hasan/'arabs-are-not-ready-for-democracy'-orientalist-cravings-of-arab-ruling-elites.

Al Jazeera (2011). *Egypt speaker 'plotted battle of the camel'*. Geraadpleegd op 2 augustus 2016 op www.aljazeera.com/NEWS/MIDDLEEAST/2011/07/2011714172156277964.html.

Arendt, H. (1990). *On Revolution*. Londen: Penguin Books.

Armbrust, W. (2012). The Revolution Against Neoliberalism. In R. Bsheer, B. Haddad & Z. Abu-Rish (eds.). *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* Londen: Pluto Books.

Badiou, A. (2008). The Communist Hypothesis. *New Left Review* 49, 30-42.

Badiou, A. (2012). *The Rebirth of History. Times of Riots and Uprisings*. Londen/New York: Verso.

Block, F. (2001). Introduction. In K. Polanyi, J. Stiglitz & F. Block, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Bogaert, K. (2013). Contextualizing the Arab Revolts: The Politics behind Three Decades of Neoliberalism in the Arab World. *Middle East Critique*, 22(3), 213-234.

Borg, S. (2016). The Arab Uprisings, the Liberal Civilizing Narrative and the Problem of Orientalism. *Middle East Critique*, 25(3), 211-227.

Capasso, M. (2014). The Libyan Drawers: "Stateless Society", "Humanitarian Intervention", "Logic of Exception" and "Traversing the Phantasy". *Middle East Critique*, 23(4), 387-404.

Callewaert, C. (2016). *Na IMF ziet ook OESO in dat neoliberalisme niet werkt*. Geraadpleegd op 13 juli 2016 op www.dewereldmorgen.be/artikel/2016/06/02/na-imf-ziet-ook-oeso-in-dat-neoliberalisme-niet-werkt.

Clinton, H. (2012). Remarks at the Special Operations Command Gala Dinner. *US Department of State*, Tampa: 23 mei 2012.

Coolsaet, R. (2015). *Macht en Waarden in de Wereldpolitiek. Actuele Vraagstukken in de Internationale Politiek*. Gent: Academia Press.

Dabashi, H. (2012). *The Arab Spring. The End of Postcolonialism*. Londen: Zed Books.

Daher, R. (2016). Welfare Genocide: Rentierism, Neoliberalism, and the Corporatization of the Public Sector in Jordan. In E. Akçali (Ed.), *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

Dalacoura, K. (2016). Islamism and Neoliberalism in the Aftermath of the 2011 Arab Uprisings: The Freedom and Justice Party in Egypt and Nahda in Tunisia. In E. Akçali (ed.), *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

Dean, J. (2014). After Post-Politics: Occupation and The Return of Communism. In J. Wilson & E. Swyngedouw (Eds.), *The Post-political and its Discontents. Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh University Press: Edinburgh.

De Cordier, B. (2016). *Mondialisme, gestuurde chaos, en de terugslag van de periferie*. Hoorcollege Actuele Vraagstukken van het Globale Zuiden, Universiteit Gent. Slides geraadpleegd op 13 juni 2016 op www.minerva.ugent.be/courses2015/K00098702015/document/Inleiding_en_kadering/Actuele_vraagstukken_inleiding_en_kadering_projectieversie_Bruno_De_Cordier_.pdf?cidReq=K00098702015.

Decreus, T. (2016). *Van Tahrir tot Nuit Debout: de strijd die niet wil uitdoven?* Geraadpleegd op 22 mei 2016 op www.dewereldmorgen.be/artikel/2016/04/22/van-tahrir-tot-nuitdebout-de-strijd-die-niet-wil-uitdoven.

Debruyne, P. & Parker, C. (2015). *Reassembling the Political: Placing Contentious Politics in Jordan*. In F. Gerges (Ed.), *Contentious politics in the Middle East : popular resistance and marginalized activism beyond the Arab uprisings*. New York: Palgrave MacMillan.

Devecchio, A. (2015). *De Nuit Debout à Verdun, le chantage au fascisme ne passera pas*. *Interview met Elisabeth Lévy*. Geraadpleegd op 15 mei 2016 op www.lefigaro.fr/vox/societe/2016/05/14/31003-20160514ARTFIG00096-elisabeth-levy-de-nuit-debout-a-verdun-le-chantage-au-fascisme-ne-passera-pas.php.

Douzinas, C. (2011). *In Greece, we see democracy in action*. Geraadpleegd op 10 juni 2016 op www.theguardian.com/commentisfree/2011/jun/15/greece-europe-outraged-protests.

Douzinas, C. (2013). Athens Rising. *European Urban and Regional Studies*, 20(1), 134-138.

Duménil, G. & Lévy, D. (2011). *The Crisis of Neoliberalism*. Cambridge: Harvard University Press.

El-Baghdadi, I. (2014). *Sisi Is Isis Spelled Backwards*. Geraadpleegd op 10 april 2016. op www.foreignpolicy.com/2014/12/19/isis-is-sisi-spelled-backwards-egypt-syria/.

El Fattah, A. (2016). In *Arab Spring Five Years On: Writers Look Back*. Geraadpleegd op 22 april 2016 op www.theguardian.com/books/2016/jan/23/arab-spring-five-years-on-writers-look-back.

El Ghany, M. (2013). *Egypt expects IMF loan agreement in two weeks*. Geraadpleegd op 1 juli 2016 op www.reuters.com/article/us-egypt-imf-minister-idUSBRE93306N20130404.

El-Mahdi, R. (2011). Orientalising the Egyptian Uprising. Geraadpleegd op 17 juni 2016 op <http://www.jadaliyya.com/pages/index/1214/orientalising-the-egyptian-uprising>.

Erazzouki, S. (2012). *Chomsky on the Western Sahara and the "Arab Spring"*. Geraadpleegd op 7 juli 2016 op www.jadaliyya.com/pages/index/8093/chomsky-on-the-western-sahara-and-the-arab-spring.

European Union (2011). *A Partnership for Democracy and Shared Prosperity with the Southern Mediterranean*. *European Commission*, Brussel: 8 maart 2011.

European Union (2013). The EU's response to the 'Arab Spring': The State-of-Play after Two Years. *European Commission*, Brussel: 8 februari 2013.

Fisk, R. (2015). *Isis in a borderless world: the days when we could fight foreign wars and be safe at home may be long gone*. Geraadpleegd op 7 juli 2016 op www.independent.co.uk/news/world/middle-east/isis-in-a-borderless-world-the-days-when-we-could-fight-foreign-wars-and-be-safe-at-home-may-be-long-a6741146.html.

Fukuyama, F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

Graeber, D. (2011). *Debt. The First 5000 Years*. New York: Melville House.

Greco, K. (2013). The Arab Spring. Where Was the EU, and What is Its Future Role in the Region? *Jean Monnet/Robert Schuman Paper Series*, 13(4).

G8 (2011). *Renewed Commitment for Freedom and Democracy*. Deauville: 26-27 mei 2011.

Hanieh, A. (2012). Egypt's Orderly Transition: International Aid and the Rush to Structural Adjustment. In R. Bsheer, B. Haddad & Z. Abu-Rish (Eds.), *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* Pluto Books.

Hardt, M. & Negri, A. (2011). *The Fight for "Real Democracy" at the Heart of Occupy Wall Street*. Geraadpleegd op 15 mei 2016 op www.foreignaffairs.com/articles/north-america/2011-10-11/fight-real-democracy-heart-occupy-wall-street.

Hoff, B. (2016). *New Hillary e-mails reveal true motive for Libya intervention*. Geraadpleegd op 18 juni 2016 op www.foreignpolicyjournal.com/2016/01/06/new-hillary-emails-reveal-true-motive-for-libya-intervention/.

Hollis, R. (2012). No friend of democratization: Europe's role in the genesis of the Arab Spring. *International Affairs*, 88(1), 81-94.

Jameson, F. (1991). *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*. Durham: Duke University Press.

Juncker, J.C. (2014). A New Start for Europe: My Agenda for Jobs, Growth, Fairness and Democratic Change. Political Guidelines for the next European Commission. *Opening Statement in the European Parliament Plenary Session*, Straatsburg: 15 juli 2014.

Kaika, M. & Karaliotas, L. (2014). Spatialising Politics: Antagonistic Imaginaries of Indignant Squares. In J. Wilson & E. Swyngedouw (Eds.), *The Post-political and its Discontents. Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Keane, J. (2014). *Violence and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Kentikelenis, A., Stubbs, T. & King, L. (2016). In druk. IMF conditionality and development policy space, 1985–2014. *Review of International Political Economy*.

Khalil, Y. (2015). *Neoliberalism and the Failure of the Arab Spring*. Geraadpleegd op 10 april 2016 op www.newpol.org/content/neoliberalism-and-failure-arab-spring.

Khoury, R. G. (2011). *Drop the Orientalist term 'Arab Spring'*. Geraadpleegd op 1 augustus 2016 op www.english.alarabiya.net/views/2011/08/19/162970.html.

Klein, N. (2009). *De Shock Doctrine*. Breda: De Geus.

Kundnani, A. (2015). *Violence comes home*. Geraadpleegd op 26 maart 2016 op www.opendemocracy.net/arun-kundnani-opendemocracy/violence-comes-home-interview-with-arun-kundnani.

Lanci, Y. & Vandeputte, T. (2014). *Subverting The Debt Machine. Interview met Maurizio Lazzarato*. Geraadpleegd op 10 mei 2016 op www.thenewreader.org/Issues/1/SubvertingTheDebtMachine.

Lazzarato, M. (2012). *The Making of the Indebted Man. An Essay on the Neoliberal Condition*. Los Angeles: Semiotext(e).

Lazzarato, M. (2015). *Governing By Debt*. Los Angeles: Semiotext(e).

LeVine, M. (2016). In Lieu of Conclusion. From Bare Life To Dignity. In E. Akçali (Ed.), *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

Lust, E. (2011). *Why Now? Micro Transitions and the Arab Uprisings*. Geraadpleegd op 11 juli 2016 op themonkeycage.org/blog/2011/10/24/why-now-micro-transitions-and-the-arab-uprisings/.

Maher, A (2014). *The U.S. is supporting oppression in Egypt*. Geraadpleegd op 3 juli 2016 op www.washingtonpost.com/opinions/the-us-is-supporting-oppression-in-egypt/2014/02/07/10a4c8fc-8f66-11e3-b227-12a45d109e03_story.html?tid=a_inl.

Mason, P. (2012). *Why It's Kicking Off Everywhere*. Londen: Verso.

Mason, P. (2013). *Why It's Still Kicking Off Everywhere*. Geraadpleegd op 13 april 2016 op www.newleftproject.org/index.php/site/article_comments/why_its_still_kicking_off_everywhere.

Mason, P. (2016). *The Choice For Europe: Rescue Greece or Create a Failed State*. Geraadpleegd op 3 juli 2016 op <https://www.theguardian.com/commentisfree/2016/may/09/the-choice-for-europe-rescue-greece-or-create-a-failed-state>.

McKie, D. (2011). *Canadian arms sales 2007-09 top \$ 1.4B*. Geraadpleegd op 19 juni 2016 op <http://www.cbc.ca/news/canada/canadian-arms-sales-2007-09-top-1-4b-1.979377>.

Mitchell, T. (1999). Dreamland. The Neoliberalism of Your Desires. *Middle East Report*, 29(210), 28-33.

Mitchell, T. (2002). The Invention and Reinvention of the Egyptian Peasant. *International Journal of Middle East Studies*, 22(2), 129-150.

Monbiot, G. (2015). *The City's stranglehold makes Britain look like an oh-so-civilised mafia state*. Geraadpleegd op 8 juli 2016 op www.theguardian.com/commentisfree/2015/sep/08/britain-civilised-mafia-state.

Monbiot, G. (2016a). *How Did We Get Into This Mess? Politics, Equality, Nature*. Londen: Verso.

Monbiot, G. (2016b). *Money's Reach*. Geraadpleegd op 8 juli 2016 op www.monbiot.com/2016/06/15/moneys-reach/.

Monterescu, D & Ali, Y. (2016). The Impossible Revolution: Why Did the Arab Spring Fail to Materialize and Israel/Palestine? In E. Akçali (Ed.), *Neoliberal governmentality and the future of the state in the Middle East and North Africa*. Londen: Palgrave MacMillan.

- Mossallem, M. (2015). *The IMF in the Arab World: Lessons Unlearned*. Londen: Bretton Woods Project.
- Mouffe, C. (2000). Deliberative Democracy or Agonistic Pluralism. *Reihe Politikwissenschaft, Political Science Series, 72*. Wenen: Institute for Advanced Studies.
- Mouffe, C. (2008). *Over het politieke*. Kampen: Klement/Pelckmans.
- Mouffe, C. (2009). Democracy In A Multipolar World. *Journal of International Studies, 37*(3), 549-561.
- Mouffe, C. (2013). *Agonistics. Thinking the world politically*. Londen/New York: Verso.
- Ostry, J., Loungani, P. & Furceri, D. (2016). Neoliberalism: Oversold? *Finance & Development, 53*(2), 38-41.
- Oxfam (2016). An Economy for the 1%. How privilege and power in the economy drive extreme inequality and how this can be stopped. *Oxfam Briefing Paper*: 18 januari 2016.
- Özdil, Z. (2012). *The 'Arab Spring' as a Neoliberal Frame*. Geraadpleegd op 31 juli 2016 op www.eutopiainstitute.org/2012/10/the-'arab-spring'-as-a-neoliberal-frame/.
- Parker, C. (2009). Tunnel By-passes and Minarets of Capitalism: Amman as Neoliberal Assemblage. *Political Geography, 28*(2), 110–120.
- Peluso, N. & Vandergeest, P. (2001). Genealogies of the Political Forest and Customary Rights in Indonesia, Malaysia and Thailand. *The Journal of Asian Studies, 60*(3), 761-812.
- Pepermans, Y. (2015). *The Manufacturing of Climate Consent. From a depoliticized consensus to politicized debate*. Antwerpen: Universiteit Antwerpen.
- Phillips, L. (2011). *The EU's 'techno party' is hollowing out democracy*. Geraadpleegd op 19 juni 2016 op www.euobserver.com/opinion/114425.
- Polanyi, K. (2001). The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time. In K. Polanyi, J. Stiglitz & F. Block, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Pop, V. (2010). *EU signs up to “unclear” migration pact with Libya*. Geraadpleegd op 19 juni 2016 op www.euobserver.com/justice/30964.

Prashad, V. (2012). *Arab Spring, Libyan Winter*. Edinburgh: AK Press.

Ramadan, T. (2012). *Islam and The Arab Awakening*. New York: Oxford University Press.

Roy, O. (2010). *Holy Ignorance. When Religion and Culture Part Ways*. New York: Columbia University Press.

Salles, A. (2016). *Ron Paul: Iraq was a war of choice, not of necessity*. Geraadpleegd op 11 juli 2016 op www.voicesofliberty.com/2016/07/07/ron-paul-iraq-war-was-a-war-of-choice-not-necessity/.

Schinkel, W. (2015). *Waarom aanslagen geen aanval op onze waarden zijn (en politici ons dat wel willen doen geloven)*. Geraadpleegd op 10 december 2015 op www.decorrespondent.nl/3651/Waarom-aanslagen-geen-aanval-op-onze-waarden-zijn-en-politici-ons-dat-wel-willen-doen-geloven/383976188442-caf1921b.

Schmitt, C. (2008). *The Concept of The Political. Expanded Edition*. Chicago: University of Chicago Press.

Schwedler, J., Stacher, J & Yadav, P. (2012). Three Powerfully Wrong – and Wrongfully Powerful – American Narratives about the Arab Spring. In R. Bsheer, B. Haddad & Z. Abu-Rish (eds.). *The Dawn of the Arab Uprisings: End of an Old Order?* Londen: Pluto Books.

Segreti, G. & Pfeifer, S. (2011). *Italy seeks to restore oil ties with Libya*. Geraadpleegd op 2 augustus 2016 op www.ft.com/cms/s/0/e0da9418-ce5a-11e0-99ec-00144feabdc0.html#axzz4GBzFK8gm.

Soueif, A. (2016). In *Arab Spring Five Years On: Writers Look Back*. Geraadpleegd op 22 april 2016 op www.theguardian.com/books/2016/jan/23/arab-spring-five-years-on-writers-look-back.

Stiglitz, J. (2001). Foreword. In K. Polanyi, J. Stiglitz & F. Block, *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Time*. Boston: Beacon Press.

Swanson, D. (2011). *Libya: another neocon war*. Geraadpleegd op 10 juni 2016 op www.theguardian.com/commentisfree/cifamerica/2011/apr/21/libya-muammar-gaddafi.

Swyngedouw, E. (2007). The Post-Political City. In BAVO (Ed), *Urban Politics Now. Re-imagining Democracy in the Neoliberal City*. Rotterdam: Nai Publishers.

The White House (2011). Remarks by the President on the Middle East and North Africa. *Office of the Press Secretary*, Washington, D.C.: 19 mei 2011.

The White House (2015). Readout of the President's Call with President al-Sisi of Egypt. *Office of the Press Secretary*, Washington, D.C.: 31 maart 2015.

Tsing, A. L. (2007). *Friction. An Ethnography of Global Connection*. New Jersey: Princeton University Press.

Valbjørn, M. (2012). Upgrading Post-Democratization Studies: Examining a Re-Politicized Arab World in a Transition to Somewhere. *Middle East Critique*, 21(1), 25–35.

Van Puymbroeck, N. & Oosterlynck, S. (2014). Multiculturalism and the Matrix of Depoliticisation. In J. Wilson & E. Swyngedouw (Eds.), *The Post-political and its Discontents. Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Vitali, S., Glattfelder, J. & Battiston, S. (2011). *The network of global corporate control*. Zürich: Eidgenössische Technische Hochschule.

Weber, M. (1918). *Politics as a Vocation*. Geraadpleegd op 5 juli 2016 op www.anthropos-lab.net/wp/wp-content/uploads/2011/12/Weber-Politics-as-a-Vocation.pdf.

Werr, P. (2013). *UAE offers Egypt \$3 billion support, Saudis \$5 billion*. Geraadpleegd op 20 april 2016 op www.reuters.com/article/us-egypt-protests-loan-idUSBRE9680H020130709.

Wetzel, A. & Orbie, J. (2012). The EU's Promotion of External Democracy: In search of the plot. *CEPS*, Policy Brief, 281.

Willsher, K. & Wintour, P. (2011). *Tunisia and Egypt promised G8 help on path to democracy*. Geraadpleegd op 11 juni 2016 op www.theguardian.com/world/2011/may/27/tunisia-and-egypt-promised-g8-aid.

Wilson, J. & Swyngedouw, E. (Eds.) (2014). *The Post-political and its Discontents. Spaces of Depoliticization, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh University Press: Edinburgh.

Zemni, S., De Smet, B. & Bogaert, K. (2013). Luxemburg on Tahrir Square: Reading the Arab Revolutions with Rosa Luxemburg's The Mass Strike. *Antipode*, 45(4), 888–907.

Žižek, S. (2002). *Welcome To The Desert of The Real*. Londen: Verso.

Žižek, S. (2007). Some Politically Incorrect Reflections on Urban Violence in Paris and New Orleans and Related Matters. In BAVO (Ed), *Urban Politics Now. Re-imagining Democracy in the Neoliberal City*. Rotterdam: Nai Publishers.

Žižek, S. (2012). *The Year of Dreaming Dangerously*. Londen: Verso.

Žižek, S. (2013). *Demanding The Impossible*. Polity: Cambridge/Malden.

BIJLAGEN

A. Woord van dank

Deze thesis zou niet zijn wat ze geworden is zonder de gewaardeerde hulp van enkele mensen die ik hier graag wil bedanken.

Mijn eerste dank gaat uit naar mijn promotor, Koen Bogaert, voor de nuttige tips, feedback en inzichten tijdens het schrijven van deze thesis. Ook de opmerkingen van mijn ouders zijn de kwaliteit van de tekst ten goede gekomen. Ik wil graag ook mijn vrienden bedanken voor de optelsom van zinnige en onzinnige gesprekken die me met een kritische blik op de wereld hebben opgezaaid. Dat geldt ook voor enkele proffen die door de jaren heen mijn pad hebben gekruist en inspiratie leverden om die kritische zin ook academisch tot zijn recht te laten komen.

Een masterproef is ook het sluitstuk van vier jaar studeren. Dat was me niet zo vlot gelukt zonder mijn ouders, die me steeds hebben toegelaten om met mijn studies bezig te zijn zoals ik dat zelf wilde. Dankjewel.

B. Woord van de auteur

Een thesis is een werk van lange adem. Ze is het resultaat van een denkoefening die ongeveer één jaar geleden begon. Binnen de politieke wetenschappen dreig je dan al gauw voortdurend ingehaald te worden door wat er zich dagelijks afspeelt in de complexe wereld om ons heen. Gezien de theoretische aard van het onderwerp dat ik gekozen heb viel dat echter nogal mee. Toch hebben veel van de nieuwsfeiten, artikels en gesprekken die ik gedurende het afgelopen jaar gehoord, gelezen en gevoerd heb – al was het dan op *retraite* van de thesis – me wel aan het denken gezet over het thema dat in deze scriptie wordt uitgewerkt. Uiteindelijk is het een confrontatie met de realiteit, weg uit de geborgenheid van een omljnd theoretisch kader en stapels teksten over, maar daarom niet per se altijd van, de wereld.

Die ongemakkelijke uitstap kan al eens voor twijfel zorgen. Toch heeft ze me uiteindelijk vooral gesterkt in de overtuiging dat een denkoefening als deze nuttig kan zijn. Interessant is dat ik, naarmate het onderzoek vorderde, vaker ging terugdenken aan mijn onderzoekspaper over het democratiseringsbeleid van de Europese Unie in de MENA¹⁹, en merkte dat de invalshoek van depolitisering ook daarvoor een verrijking was. Ik zag thema's terugkeren, maar kon tegelijk ook enkele aannames in vraag stellen en begon te begrijpen waarom ik uiteindelijk een andere richting op was gegaan. Maar ook in het gewone leven is die invalshoek bruikbaar, al was het maar om het *vocabulaire* van mijn verdere gesprekken over politiek en maatschappij met enkele nuttige termen aan te vullen, en om een extra perspectief te bieden om te kijken naar de vele grote uitdagingen die op ons afkomen – wat de reden daarvoor is, hoe ze gepresenteerd worden en op welke manier we er best over zouden praten.

Een belangrijk aspect is voor mezelf alvast het bij naam noemen van dingen. Deze scriptie is op haar eigen, zeer bescheiden wijze in zekere zin een aanklacht tegen de censuur van de macht. Tegelijk was ze ook een oefening in het overwinnen van de zelfcensuur: het spontaan afzwakken of vermijden van te ideologisch geladen termen en concepten – een terughoudendheid en filter waarvan ik nauwelijks besepte dat ik ze bezat. De Britse activist en schrijver George Monbiot (2016a, p. 20) heeft zeer terecht opgemerkt dat “*so pervasive has neoliberalism become that we seldom even recognise it as an ideology*”. In deze scriptie probeer ik dat alvast wel te doen.

¹⁹ De Vroey, Lennert (2015). *Conditionaliteit en EU-leverage in het zuidelijke Middellandse Zeegebied*. Onderzoekspaper in de Politieke Wetenschappen, Universiteit Gent.